Максім Гарэцкі

Ціхія песьні

Апавяданьне

Дзяржаўнае
Выдавецтва Беларусі
Менск
1926

МАКСІМ ГАРЭЦКІ

ЦІХІЯ ПЕСЬНІ

АПАВЯДАНЬНЕ

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МЕНСК—1926

БДВ № 53. Галоўлітбел № 15030.

1-я Дзярж. друк. Заказ № 280. У ліку 4.000 экз.

ЦІХІЯ ПЕСЬНІ[1]).

...Дзікай травою красуюць палеткі. Гніюць і правальваюцца стрэхі...

I

З левага боку Няпра, за дзень летняе хады ад яго, абнятае з трох бакоў балотамі ды хмызьнякамі беднай Плёскі, прытулілася тое Асмолава пры вялікім некалі шляху з Вялікага Княства Літоўскага на Масковію.

Мялее і нядужае стары нябога Няпро. І потымтаго выбілася з духу Плёска. Дзе зусім парвалася, усохла, кінуўшы знак калішняй магутнасьці—глыбокі замуравелы равок-рэчышча; дзе расьцяклася далінаю, зрабілася багнам, вязкім і непраходным, зарасла купнікам і вербалозам; троху-троху блішчыць яна абы-дзе рудым, як помаз, іржавеньнем спаміж зялёнай асакі, залатога балотнага казельцу і курасьлепу. На высокіх купінах—багун, мядуніца. Тхне жалезам... У цёмную васеньнюю ноч страшыць Плёска нямою глухатою адзіноту-падарожнага; быццам нешта чорнае з купніку вылязае, стаіць...—так здаецца яму.

Заглушэў зусім вялікі стары шлях. Размыт з бакоў веснавымі ручаямі; пакарбачан, як-бы змор-

[1]) Першы раз друкавалася ў перакладзе парасійску ў першамайскім нумары „Изв. Смал. совдепа“ за 1918 г.

шчыўся, даўнымі засохлымі калюгамі; дзе вышэй—парос калматай муравою, дзе ніжэй—шурпатай мацімачыхай. Спусташыўся і змоўк. Дзень і ночы, узімку і ўлетку, маўкліва-патаённа думае думы, якім борздым лётам ляцiць усё ў вечнасьцi. Пабіты пярунамі прыдарожныя бярозы. Дагубілі іх сваімі вогнішчамі начлежнікі і пастушкі. Якія-ж неяк яшчэ ацалілі,—быццам сіроты маячуць яны, бедныя; старыя, дуплё на дуплі, каржавыя. І яшчэ болей наганяюць пустэльнаму шляху смутных успамінаў; ціхім, роўным векавечным гоманам вецьця свайго яшчэ болей дадаюць тут глухаты, пустэльнасьці і маркоты.

У кутку крутой дугі, якою тут выгнулася Плёска, сьпiць гара, а на гары там—гарадзішча. Нейкія курганкі ці то магілкі; заімшалыя каменныя крыжы, роўнабокія, грубыя, са сьцёртымі ад даўных часоў нейкімі літарамі і ўсякімі зусім незразумелымі насечкамі; яны ўехалі ў зямлю, а вакол іх валяецца пакрышаная цэгла, чырвона-бураватая, старая, чорны аскалёпак дрэва; дзікое сухазельле з былінкамі, у якіх глуха звоніць вецер,—і больш няма нічога.

Ніжэй, на шырокім зялёным сухадоле, ужо ў пазьнейшыя часы паставілі шчыры цёмныя людзі над крыніцаю каплічку. На ільлінскую пятніцу бывае тут адправа. З усяе акругі зьяжджаюцца спаленыя летнім сонейкам сяляне. Увесь лог, з лёгкім і прыемным водырам пакошанай травы і пахам дзёгцю, уся дарога і гарадзішча застаўлены вазамі, конямі і белымі шатрамі, поўны людзкога натаўпу з ягоным вясёлым і гульлівым, а разам-жа і сумным гоманам і шумам. Да трох дзён грымеў тут некалі кірмаш з

бойкім торгам і ўсякай весялосьцю... Апошнія гады усё меней зьбіраецца народу, цішэй гудзіць дуда і цішэй галосяць дудкі-пасьвісьцелі (так завуцца тут падвойныя жалейкі); ня так дужа і ня так шчыра пяюць сьляпыя старцы пра таго божага ўгодніка Лазара і толькі дзеля гадзіся пагражаюць пякельным агнём грэшнаму люду. Пагрыміць часам новенькі венскі гармонік; не зважаючы пройдзе сярод барвіста прыбраных дзевак і сапрэлых хлопцаў разудалы гарманіста ў лякірованых бліскучых ботах, троху запыленых; там яшчэ пакажацца музыка ў шэрым жупане нараспашкі з іскрыпкаю пад пахаю і азукахлапчук, музыкін памагачы, з бубнам у ваднэй руцэ і балдавешкаю ў другой. Не даючы веры, падзівіцца моладзь на тры-чатыры столікі з убогімі, занадта сходнае цаны, ласункамі і, мінаючы Асмолава, усе пацягнуць над-вечар ў Лугвенева, дзе ёсьць гасьцінныя каморы з прыемнай прахалодаю і ня дужа цёплым „баварскім“ півам для вясковых госьцікаў.

Старыя граматы і акты гаспадарства, у кругабегі вялікіх разбурэньняў пазаглабаныя ў бібліотэкі чужых краёў, ня мала сьведчаць аб сівой мінуўшчыне Лугвенева, аб яго красных часох пад уладаю ўнукаў і праўнукаў князя Лугвеня. А ў Лугвеневе анічога не захавалася. Разбурылася старыннай тутэйшай архітэктуры сінагога з дахам, падобным троху да цікавых дахаў на азіяцкіх пагадах і кумірнях,—яе зьняў на фотографію сваім чорным кадаком даўгі, як прасла, з нагамі, як у бусла, жаўтавы ангелец у гетрах, што гасьцяваў у князя ў палацы. І сумятлівая яўрэйская галота, з адубелым або-ж і пагандлярску-ахіжаным біблейным сумам у

рудым лупатым вачу, і п'янаватыя, у беленькіх магерках, падобных да турэцкіх фэсак, мужыкі з Асмолава, Гарадца і ўсяе воласьці, з такім-жа застыглым смуткам у ціхім або і пахавана-зласьлівым выглядзе—няўважна месяць гразь на вуліцах Лугвенева, чвякаючы дзіравымі бацінкамі і калматымі лапцямі, атопкамі, або шалёпаючы падкованымі ботамі. Ато ўздымаюць шэры, важкі пыл з пахам поту і дзёгцю, уздымаюць там, дзе некалі, як пішуць вучоныя гісторыкі, шумела вольная рада магутных і ганарлівых продкаў нашай белай косьці, там, дзе гудзеў звон рады і бразгала гострае шабельле. Можа і так!

А цяпер, у старых ліпах і клянох стаіць стары аблуплены палац дурнаватых князёў Кандыб-Лугвенічаў. За ім далей прысела, быццам якая квакуха, памалёваная летась, як езьдзіў архірэй, царква; яшчэ далей—усьцяж крамы з дзьвярмі пад агульнаю паветкай-галдарэяй, і там гнілы памост, увесь у дзірках, якраз перад дзьвярмі. Ля крам туляюцца галодныя рабрыстыя сабакі і ходзяць або бегаюць, зьбіраючы раструшанае сена і ўцякаючы ад пугі ў руках пакрыўджанага мужыка, спрытныя і хітрыя старыя козы і такія-ж, але яшчэ спрытнейшыя малыя козкі. Яшчэ-ж далей зьляпіліся аднэю кучаю розныя будынкі, манаполька і шаўцова хата. Шаўцова хата—без варот, з аднэю шулаю, і адтуль хлопчыкам надта зручна кідаць з-за шулы шубінаю ў сабак і коз.

Прыяжджаў па вясьне, з даўганогім сябрам-чужаземам, князь; прадаў нейкім наезным з Смаленску ці адкуль яўрэям і ў кампаніі з імі лугвенеўскаму Лейбе Бруднаму кавалак лесу паміж Асмолава і Гарадца,

што завецца Зуброў Загон; а яшчэ скінуў старога аканома-латыша, пасадзіўшы на яго ваканцыю новага чалавека, нейкага эстонца, паклаў у садзе, на магіле свайго дзеда, новы плінтус з напісам папольску і палатыні, і пасьля першага падвосень холаду зьехаў ізноў у сьвет, адкуль быў прыехаўшы.

Скрозь цэлае лета, як толькі сьвяты дзень, хадзілі да князя асмолаўцы, каб дабром дайсьці да ладу з тымі несправядлівымі абрэзамі і выпрасіць палёгку на пашу і на ўругу. „Навёз аканом каморнікаў ды грабароў", з жалем выкладалі яны князю сваю крыўду, „прырэзаў вокрайкі нашых шнуроў да лесу вашай сьветласьці і рышты па ўсёй новай граніцы пакапаў... „дык дзе-ж тут якая праўда?" „Пачакайце" ласкава казаў ім князь, аглядаючы новенькую, прывезеную з заграніцы стрэльбу ці лезучы з тым чужаземам на лавецкія дрожкі і балбочучы з ім пазаграцічнаму,—а стаенныя коні тупалі і не стаялі,— „пачакайце"... Даведаліся асмолаўцы, што князь ізноў надоўга, мусіць, зьехаў, і бяз ніякай цэрэмоніі, узлаваныя, рушылі будзёным мокрым днём, такою хлюпаю, у кантору гаманіць з эстонцам. Зазлаваўся і эстонец, новы аканом, пачырванеў, вяхнуў: „Будзем пачакаць!" і пашоў па гаспадарцы: на стайню і ў абору. Ці за ім ганяцца?

...А ганей за двое ад палацу, за клянамі й ліпамі, у старых, вялікіх вербах, што парасьлі над Плёскаю, высачэе над нізкімі будынкамі закураная, высока-высачэнная цагляная труба—тут князеў бровар.

Усю зіму асмолаўцы і гарадчане пояць ля бровару, у шырокай студні пад круглаю гантоваю павецьцю, сваіх дробных, калматых, заманежаных коняй, ускач-

ваюць на сані па дзьвюх дошках важкія бочкі з сьпіртам і скідаюць парожнія. І на старым шляху ўзімку троху тлумней і весялей. Іногды цягнуцца даўжэнныя абозы з хлебароднай Амсьціслаўшчыны. Вязуць людзі, апранутыя ў вялікія шэрыя армякі з шырокімі каўнярамі, падбітыя белымі і нават чорнымі аўчынамі, вязуць ад местачковых скупшчыкаў сваю і панскую пяньку, лён, канаплянае і альняное семя і з нейкім грэблівым, зьняважлівым падзівам паглядаюць на кароткія, „на вілачках“, белыя сьвіткі ў асмолаўцаў; яны пільнуюцца свой ля свайго; а калі едуць назад, лёгкімі вазамі з бакалейнымі і краснымі таварамі, дык не варочаюць з дарогі перад цяжкімі вазамі асмолаўцаў: ім карціць, каб сьцебануць даўгою пугаю чужую кабылёнку; а на заезным двары ў Лугвеневе яны жартуюць і дурэюць, маюць сябе за панібрата з самым Ёськам, гаспадаром заезду, п'юць гарэлку цэлым грудам, ядуць сала і драчоны з салам; яны са сьмехам міргаюць той таму, калі высокі, худы і белабрысы асмолавец, з дзьвюмі-трομі валасінкамі замест людзкай барады, і ў сваёй сьвітцы—„на вілачках божы страх“, і ў сваіх жыдзенькіх, не па сьцюжы, пасконных штанох, туляючыся і хаваючы вочы, адзінцом вып'е сотку, згрызе сухі таран, прымасьціцца рачыкам у дзіравых „копаніках“ (санках, з нягнутага, а копанага ў лесе, з крывых карэньняў, вобадзьдзя)—і патурыць хударлявую сваю кабылку, з белымі ад шэрані бакамі і выпнутым калматым брухам, па дарозе на паснулае Асмолава... Міргаюць і сьмяюцца.

Тое, што блізка Лугвенева з яго корчмамі і бровары,—губіць асмолаўцаў. Стары „літоўскі“ шлях

можа пасьведчыць, колькі зьмёрзла на ім нядбалых сьпіртавозаў, едучы з Харошага—станцыі за Няпром, куды цягаюць сьпірт. Бацька Няпро можа пасьведчыць, колькі залілося іх на пераправе, залілося з якоюсь п'янаю пагардаю і няўважнасьцю да жыцьця і да ўсяго на сьвеце.

...Дзікай травою красуюць палеткі. Гніюць і правальваюцца стрэхі. Хлопцы едуць у шахты і на фабрыкі, і наогул „у сьвет“, але шлюць яны адтуль часьцей лісты з уклонамі старому і малому, чымся пяць, тры ато хоць-бы адзін рубель. І што году наяжджае валаснoe начальства спаганяць нядоімкі, наяжджае з грудам асмолаўскіх махляроў рабіць продаж мужыцкай маемасьці з торгу. І сьмяюцца начальнікі і махляры: прадаваць бо ня дужа чаго ёсьць. А тыя асмолаўцы возяць а возяць князёў сьпірт, болей а болей нялюдзеюць і хаваюцца самі ў сабе. Ат, ліха з ім, са сьветам, тлумным і незразумелым. Хаваючыся адзін перад другім, усё шчыльней лезуць у дружбу асмолаўцы з лугвенеўскімі шынкарамі, кажучы ім у хмялю: „Ат, пыні, і вашая доля ня лепшая. Згнецены вы тут, як селядцы ў цеснай селядцоўцы. Трэба-ж хлеб прамысьляць“... Усё сьмялей ідуць старыя дзеўкі і салдаткі ў яўрэйскія ваданоскі і няньчыць дзяцей у багатых яўрэяў. Але, мусіць, дрэнна няньчаць іх, бо не пяюць іхныя гадунцы аб долі-нядолі тутэйшага краю, змалку думаюць яны аб іншых, сьветлых, чыстых і багатых старонках, а тутэйшая поэзія для іх—мужыцкая цаны ня мае. А старэнькія, белабародыя законьнікі, у круглых чорненькіх ярмолках, з акулярамі над „бубліяй“, чакаюць абяцанае гадзіны, калі пакіне іх народ „чужыну“,

дзе гасьцяваў ён соткі год, і пасунецца за горы і за моры, у сваё спрадвечнае панства, што па волі грознага, але і праведнага Егавы мае паўстаці з мёртвых. Пагаманіўшы з законьнікам, дзівуецца падвыпіўшы стары мужык. Як-жа гэта будзе, калі ня будзе тут яўрэяў? А хто-ж будзе прадаваць усё, што патрэбна чалавеку: махорку, сернікі, соль, і селядцы, і газу? Хто-ж тады пашые боты і хамут і зробіць вакенныя асады ў новай хаце?

Усё пільней кукобяць думку асмолаўцы аб нейкім дзіве—ці-то аб зямлі, ці-то аб волі. Вось нехта аб'явіцца і прынясе дзіва з сабою...

Аб'явіўся год пяць таму назад у Гарадку „прарок", начытаны ў біблii і брусавым календары. ...„І пройдзе, казаў ён, слух аб Лугвеневе па ўсім сьвеце. Тут будзе асяродак правае веры, сюды з усіх старонак і ад усіх народаў пойдуць набожныя людзі на ўклон сьвятому духу. Разрасьцецца Лугвенева, сьвятое месца, ува ўсе бакі, да Асмолава і за Асмолава можа, пад самы аж Няпро. Многа-многа, бяз ліку, будзе ў ім збудавана храмаў божых, там, дзе цяпер, у палёх, палын ды кукаль расьце. На гарадзішчы ўзноў падымуцца, як у старадаўны час, вялікія муры, а сьвятыя людзі, што жылі там за часу нашых даўных-даўных прадзедаў, будуць пяяць ужо ня толькі ў купальскія або рабінавыя ночы над зямлёю, але наяве будуць жыць між жывых людзей..." Усё гэта будзе, казаў мужыком прарок, трэба адно з належнымі малітвамі... забіць дзіцёначка-мусіяша, што радзіўся ў яго суседа! Бо той сусед, як і „прарок"— яго таварыш, рабіў сам з сабою блуд змалку і да жаненьня, і жонка такога чалавека магла прынесьці

сына хіба толькі ад нячыстай сілы... Задурыў „прарок“ мужыкоў! Улетку ўвечары, з поля з працы вярнуўшыся, мужчыны й бабы у белых да пят кашулях, наўмысьля на тое пашытых, маліліся ў „прарокавай“ хаце па старой, воскам закапанай кнізе, пялі псальмы, плакалі гудзелі і набіраліся духу на вялікую справу. А бедная маці, нічога ні ад кога ня ведаўшы, але ўжо чуючы нешта нядобрае, сядзела тады адна ў хаце, калыхала маленькага і пяяла яму „Люлі-люлі-люлі, прыляцелі куры“... Ня куры, а коршуны прыляцелі ў хату, адабралі маленькага,—„прарок“ і сам бацька, адурэлы, адбіралі,—раздушылі, разадралі яшчэ не аднятае ад грудзей дзіця, у мяшок завязалі, да конскага хваста прывязалі і ў поле пусьцілі... Узьлез тады „прарок“ на гумно—ляцець на неба, і споўз, як дурань. Забрала паліцыя і яго і яшчэ многіх. Гады тры бавілі па судох, па вастрогах. Наяжджалі вучоныя профэсары, абмяралі чырвоным матузком і бліскучым цыркулем „прароку“ і выдатнейшым гарадчанам галовы, глядзелі ім у рот...Тым справа абышлася. Усіх пусьцілі „на волю“.

Нехта бавіцца вякамі і ня прыходзіць.

... Адылі-ж і тут бываюць гульні і сьмех, ігрышчы і вечарынкі. Трасе „трасуху“ на старой, дрынчатай скрыпцы дзяцька Цімох. Як саромлівая дзеўчынка навучаецца скокам на гумне за асецьцю, таксама і асмолаўцы, свае сярод сваіх, вясёла гоцаюць тую „трасуху“ і „лявоніху“, як праўдзівыя камары, таўкуць „мак“ мятусяцца ў „мяцеліцы“. Пяюць сумныя, ціхія песьні, даўныя-даўныя, і самі складаюць сьмехатворныя прыпеўкі. Гэтак бесклапотнае дрэўца пышна зелянее, хаця-ж злыбедная машкара выела яму сэрца.

II

Паснулі сланешнікі і макі...

Ці даводзілася вам праяжджаць па вёсцы ў канцы лета, калі нітачкі прыгожага засмучэньня ўжо снуюцца нявідна і незлавіма ў цёплым паветры паўдня, ужо вяшчуюць восень?

Ціха ўсё, бязмоўна і бязьлюдна. Шэрым ціхамірным пылам насьцелена пустая вуліца. На гародзе, за абціснутым плятнём схіліў на сонцы жоўтую, з махрамі кружэлачку высокі сланешнік. Абсыпае чырвона-чорныя пялёстачкі добры мак, ужо запозны, і зьвініць дасьпелымі мачынкамі ў зубкавых карунках буйнейшымі і дробнымі, на тонкіх шызых сьцебялінках.

Дзеці за доўгі дзень насеклі з крапівы і макрыцы сечанкі сьвіньням; споўзалі ў чужую рэпу і ў яблыкі; пакачалі кацёлку і няўмысьля пабілі ёю шыбу ў кутніковым вакне; паскрыгаталі, аглушаючы, калёскамі па вуліцы, возячы малога; пабіліся, улашчыліся; дапалі да паніклага сланешніку і няўзнаку выскублі паўкружэлачкі. Зрабілі з паловак мачын „лыжачкі“ і будуць гуляць „у госьці“: натрусяць у прыпол запэцканых кашулёнак маку і пачнуць ім частавацца. А яшчэ будуць есьці госьцейкі „перапечы“—семя праскурак, што густа парасьлі на вуліцы пад плотам і пад сьцяною разам з конскім шчаўлюком і сабачаю мятаю.

Мляўкім і гострым нечым пояць каноплі паветра. Усунуў дзед-даматур, што нічога няварты ні ў касені нават з граблямі, а пільнуе двору, дзяцей і пчол, уссунуў доўгую плашку на худыя, сагнутыя жыць-

цём плечы ў дзіравенькім жупане і панёс яе па канаплянай сьцежцы на гумно—сушыць асецьь жыта, першую сёлетнюю асецьь. Гэты дзед—поэта ў душы і вельмі ўлюбіў пару году між лета й восені, калі надыходзіць пярэкрут у прыродзе на зіму, калі ўсё расьліннае дасьпявае, сыпле семя, дбаючы аб сваім жыцьці ў патомстве, і з ціхаю пакутаю ці-то пакораю спрадвечнаму закону жоўкне, схіляецца, ападае. Любіць дзед ісьці аб гэтай пары па сьцежачцы сярод зялёнай пушчы канапелек, якія тхнуць сваім п'яным пахам і патроху прадзіраюць вочкі. Любіць любавацца на фарботы залаценькай павучыны, што блісканюць на сонцы, цягнуцца, быццам плывуць і быццам сьцелюцца ад поля (дзе пажата і пусьцее), на гароды (дзе густа й поўна, а ўжо сьмягне і ўсыхае) і дальш на чорныя гоні (дзе незабавам зачырванее рунь). Любіць дзед, расклаўшы цяпло пад асецьцю і паплакаўшы ад елкага, з запахам прэлай гуменнай зямлі, дыму, доўга-доўга сядзець і бавіць час ля палыхаючых агнём плашак і грэць старыя косьці. Карціць старому пакласьці ў попел колькі бульбін і, углядаючыся на агонь-векавечнае, успамінаць, як быў маладым хлапцом (як цяпер во ўнукі), пасьвіў коні ў позьнюю, пахмурную восень, клаў пад лесам з пасохлага вербалозу і бярозавых пянькоў вялічэзнае цяпло і пёк бульбу, а калі было сала, дык і сала прог на кіёчку, крутка падстаўляючы скібку хлеба, каб не сьцякаў божы дар на зямлю. Успамінае дзед, і часам глыне сьлюню, але мае на думцы, што стар, і тады пільнуецца паважнасьці. Ат, усё роўна: нявестачка ніколі не забудзецца схаваць ключ ад клеці, дзе і сала таго толькі на затаўку для стравы.

Як быў дзед у самай моцы, а жылі замажней, дык ужываў і ён уволю хлеба з салам, змалаціўшы да раньня асець жыта. Была пара! Але дзед—поэта ў ціхім сэрцы, і ня надта яму цяжкі раўнаваньні розных часоў свайго жыцьця; во, хваліць бога, што ёсьць печаная бульба і можна сядзець супакойна пад асецьцю ля агня і думаць аб жыцьці; і чакаць, калі палахлівы ўнучак затупае па таку босымі ножкамі, падбяжыць бліжэй і захныкае: „Дзед, а дзед! Ці ты тутацька?“ Дзедка памаўчыць, адылі ў часе пакашляець і, нібы сярдуючы, адгукнецца:—„Павошта, пыні хлапчук-галуза прыбег?—пільнаваў-бы саду і боб ад кур, усе струкі зьдзяўбалі, гадаўкі“. Тады здоймець яго да сябе на спод і дасьць крупянай, сыпкай, белай і гарачай бульбачкі. І пачне бяз концу пераказваць унуку, як жыў ён, дзед, у пана пасэсара ў батраках, вазілі яны сала на продаж аж у Вязьму; у дарозе пяклі бульбу ды варылі кулеш пад чорнай нявіднай дзяругай летняй ночкі дзе-небудзь на ўскрайку вялікага лесу.

Сонца борзда закоціцца, а дзеці ўздумалі „пірагі“ пячы. Накапалі ў ямачцы гліны, у чарапочку замясілі і на ўслончыку наляпілі шмат вялікіх і маленькіх „пірагоў“, на сонейку, дзе будуць пячыся. Дзяўчынкам прыкра, што ў бабскую справу ўбіўся хлапчук. Ён ня лепіць вялікіх і невялічкіх піражкоў, як тое вядзецца ў добрай гаспадыні, а пачынае галузаваць, ляпіць ня-то конікаў, ня-то цюцек. І дзеўчынкі ўсяк, чыста псуюць яму работу.

Ах, гэтыя перашкоды вольнай творчасьці поэты ў лепшую пару яго жыцьця, пару маленства!

Пара, на якую ня варта забывацца. Хто шчарствеў, пагінуў у будзёншчыне,—у дзяціныя гады быў вялікім музыкаю, граючы на йскрыпачцы з лучынак і са струнамі з нітак. І даўлела яму, быў змысел і была радасьць. Хто зрабіўся тупы, як палка,—у гады маленства з палкі вырабляў мастацкія для яго мастацкіх пачуваньняў штукі: птушачак, зьвяроў і прост харошы кіёчак-папірашку. Надышлі гады жыцьцёвага амбарасу і бясконцага дурнога клопату—і згвалтавалі, зьнішчылі сьвятую творчую радасьць, растапталі дыямант у пабітым шкле, з поэты зрабілі быдліну. Жыцьцё, жыцьцё! Мы ўсе прыходзім на сьвет хто песьняром, хто разьбяром, а хто і тым і сім патроху. Мы ўсе ў гады прачнаваньня нашага розуму—рэформатары нягоднага старога, будаўнікі лепшай соцыяльнасьці, славутыя настаўнікі ці добрыя разбойнікі, але часта-часта жыцьцё нічагусенькі не пакідае нам і робіць жаласнымі старцамі без пары.

Ці траплялася вам бываць на вёсцы ў гэткі час, калі пуста ў ёй пад пякучым сонейкам, усе людзі на полі сярод аўса і лёну, што жаўцее і галубее?

Ціха вясковая вуліца. Паснулі сланешнікі і макі. Аніводным пазалочаным лістком не варухнуць яблынкі ці сьліўкі. У гальлі і лісьці бялеюць і чырванеюць яблыкі, а пасьпелыя сьліўкі густа спляліся і вісну, чорныя, на дол.

Ці здаралася вам у гэткі пагодны спаміж лета і восені дзянёк быць у вёсцы і трапіць на ўскрай хат, туды, дзе хацінка галяка ўехала ў зямлю, вокны яе з пабітымі шыбамі запхнуты насьпех лахманамі і сядзяць на самай прызьбе?

Блізка хаткі тырчыць адзінота-рабіна з рэдкімі чамусь пучкамі чырвоных ягад. На верхавіну дрэўца зьвісае раскудлачаная вятрамі салома з страхі. Комін напалову разбурыўся і скрануўся набак пад цяжарам шчарбатага гаршчка і рыхтуецца рассыпацца зусім.

Прадавілася на пуні страха, і ніхто яе не падыме і не паправіць, як-бы няма каму парупіцца аб тым. Мо' ў шынку загуляўся гаспадар? А можа б'ецца, як тая рыбіна аб лёд, здабываючы штодзенны хлеб, але няма яму ўдачы! Прадраліся плятнёвыя сенцы, і скрозь іх відаць касыя дзьверы, падпёртыя знадворку каромысьлікам і таўкачом. Значыцца, нікога ў хаце няма. Але паглядзім... Калі вочы вашы послабкі, калі яны, апрача адбітку свайго ўласнага носу і зялёнай цямноты, нічога ў вакно не разгледзяць,—вы ня грэбуйце і ня бойцеся запэцкаць рукі і ўпіхніце лахманы. У дзірку бухне з хаты цяжкае смуроднае паветра. Адхілеце на хвілінку голаў і ўзноў зірнеце: можа цяпер вам не ашукацца ў цемні шкла?

Што можна ўбачыць у хаце гаротнага мужыка-беларуса? Высокі, пад самыя абразы, стол, вузкі і хісткі; на ім—подаўна нямыты абрус, зьбіты комам ці зьвісае ражком на лаву. Зірнеце на пол. Не, гэта ня логава сьвіньні, ня птушатнік, куды садзяць кур ды гусак несьці яйкі. Гэтая ўсклычаная канапляная сувалка і бярэмца саломы; гэты чорны ад бруду, сплясьнуты, сплямлены і прагнілы, сьмярдзючы сяньнік; гэты груд усякага шкумацьця, пасыпанага сьмяцьцём, з параю кінутых дзяціных пялёнак; усё гэта—звычайная ложа для зманежанага працаю, спацелага мужыка, яго неахайнай жонкі і яго ша-

лудзівых дзяцей. Чаго вам дзівіцца на закапцелыя шосьцікі і палічкі, дзе бабскія сховы? Нічога, апроч такога-ж рызьзя і сьмяцьця, ня ўбачым. Няцікава і старавечная наша бабулька—печ, аграмадная, са шчэрбамі ў чалесьніку, з выкрышаным загнетам і подам, з разварочаным пяколкам, наша на ўсе патрэбы адпаведная печ, паўнюткая гаршчкоў з ежаю, што пракісае на вячэру, і шырокіх донцаў, на якіх сохнуць добрыя баравікі на продаж і гнілое, чарвівае карэньне ў сваю капусту. Асела яна, старая, на струпехлых і паточаных шашалямі грубых балясінах, прыгнёўшы хваросьце ў падпечку і нейкія мётлы і гальні; і калі вы доўга прамучыце яе пад сваім урачлівым культурным поглядам, у якім нявера і крытыка, дык яна, ліха на вас, загрыміць цэглай—і падавіць усё, што ў ёй і пад ёю: хваросьце, і крупеню, і баравікі. Там, далей, у місачным куце тырчаць лапатачкі-лыжкі, нямытыя міскі і даёнкі, і ўсялякі гломазд. Але ўсё гэта, калі не зважаць на чорны мушыны рой, усё гэта—няжывое, ня мае болю, і даўно прышоў час шпурнуць адгэтуль многія рэчы, гаспадарнаю бабскаю рукою, за плот ці ў яму з-пад старога пограбу, што тры гады кідаюць у яе ўсякую дрэнь, і кладуць мяльле, а яна ўсё ямаямаю.

А вы зірніце на жывое. Яно сярод хаты, на земляной падлозе, зьбітай у ямкі і залітай памыйкамі, сядзіць на кучы кійкоў і бляшанак, сядзіць, патурэцку падтуліўшы ногі, сядзіць ля місы, у якой рулі з пастаялкі, хлеба, мух і сьмяцьця. Круглыя дзяціныя вочачкі, зарумзаныя і пахмурныя, з безнадзейным подзівам уталопяцца на вас. І патроху

зьяўляецца сьведамасьць: чаго вам трэба? Бо вы — ня маці, што зачыніла яго, ня маючы большых дзетак-нянек, і сышла на дзень-год у поле жаць авёс, сышла і ня йдзе пакарміць яго і абцерці носік. Вы разважаеце: хлопчык ай дзяўчынка? — Ня мае значаньня, доля аднакава?

Гэта — герой нашае гісторыі Хомка.

Гэта — яго дзяцінная пара.

Безнадзейны подзіў пачынае паволі зьнікаць, даючы месца тужліваму расчараваньню: ня маці, а чужынец, незнаёмы, бязуважна пазірае на бяду малога. Пакутна ападае ручка, брудненькая і худзенькая, на якой трошку-трошку цьмяна-жоўтай дзяцінай пухлінкі, і апяшала кідае лыжку ў міску з малаком. Адылі сьціскаецца ў кулачок, падносіцца да воч — і ўзноў бясконцае, роўнае, ужо аплаканае за доўгі дзень галосіць гора:

— Гу-гу-гу... Ма-ма!

Чыё замуравелае сэрца не кранецца гэтым безнадзейным восенным дажджом, гэтай адвечнай музыкай бязвыходнасьці, падобнай да сумнай чарады дум у чалавека, што папаліў усё-чыста ў душы сваёй і кажа ў роспачы: „Што ні здарыцца — няхай на маю галаву“...

Авохці мне, як чарадою вякоў снуюцца словы гэтыя па зямельцы нашай! Чуюцца ў гудзе дуброў нашых, у посьвісьце ветра, у краканьні варон над пустым полем; у маркатаньні авечак узімку на сьцюжы ў дзіравай аўчарні; у трэсканьні лучыны, што маркотна пускае дым у зімовыя досьветкі; у песьні п'янога дзядзькі, што плятухаецца адзін па калюгах непаладжанай дарогі сярод абыяк, абы з рук

уробленых палёў, з курганка ў лагчынку, з долу на ўзгорак, ад гаю да лясочку, да роднай хаты—грудка шэрага гнільля паміж гэтакіх-жа другіх грудкоў-хат. Ці ня гэтай песьні наўчаліся мы штосчасіны пад сэрцам матак нашых? Ці не яна, найвялікшая прамудрасьць у кананьні, чуецца ўжо і ў нашым першым крыку пры нараджэньні, калі няма чым прыняць новага чалавека, новага госьціка. Пакора бязвыходная і пачуваньне тых кардонаў, за якія ня выскакнуць ніколі а ніколі... Што-б ні здарылася—няхай на маю галаву!

Ці чутна вам, як аб тым-жа шапацянь струпехлыя стрэхі нашых хат, жабы кумкаюць у выгарах-балотах і гудзіць пясочак палёў нашых пад гонам ветру?

Авохці мне! Вякі—адна, тая самая, песьня.

Плача дзіця ў зачыненай хаце, пяе песьню бацькоў.

Ці не маскоўскія князі і баяры, падпіраючы з усходу; турэцкія султаны і пашы, скубучы з паўдня; ляхі-магнаты, хітрыкамі пнучыся з захаду; немцы-двараны, крыжам ды мечам адылі асьветаю налягаючы з поўначы, з мора; а прыгон, і гандляры, і гарэлка, гнятучы ў пасяродку,—ці не яны выцісь нулі з народу майго тое гістарычнае румзаньне: што ні зробіцца, а няхай на нашыя голавы?

У зачыненым дзікунскім вігваме кінутае плача дзіцянё, пяе песьню бацькоў.

Во ўзьнялося яно на ножках, крывых пад намоклым падалом кашулёнкі, лубянай адзаду. Уздыхнула глыбока і ўзноў прысела. І падол той—як магдэбурская палавіна кулі, як звон навокал біла—цельца дзіцяці. Узяў палку і аглушона забарабаніў сю

па бляшанцы з-пад газы, што падаравала яго матцы Малка Лейзарыха за бабскія паслугі.

— Брынг! Брынг!

А пхэ! Гідкае дзіцянё, герой наш. У соплях, нямыцька, худы, а жывот яго—як той бубен, выпнуўся ад чорнага хлеба і бульбы.

III

Ды вось санкі заскрыпелі, і пачынаецца ўзноў дарога...

Розныя людзі да пахаў адносяцца парознаму. Казалі, напрыклад, пра аднаго школьнага дырэктара, што ён кожнага дня ўзімку па абедзе хадзіў на рынак у краму са скурамі, садзіўся там на лепшы стульчык і добрую часіну, часам болей, часам меней, разгарнуўшы на грудзёх сваю старую, троху аблезлую рыжую лісічую хутру, з бачным знакам прыемнасьці на ўсім абліччы, дыхаў скураным паветрам, пакуль не здавольваўся. Казаў ён знаёмым, што гэткім асаблівым спосабам лячыў свае слабыя грудзі, як лечацца паветрам у сасновым боры. Сьмяяліся тамтэйшыя скалазубы з старога дырэктара, разносілі пагалоску, што дырэктараў бацька быў, мусіць, шавец...

У родзе героя нашае гісторыі было колькі, ад бацькі-дзеда і далёка-далёка ўгару, слаўных выпівак; былі аж, на свой лад, знамянітасьці ў тэй справе, слаўныя на далёкую мужыцкую ваколіцу—значыцца, вёрст на дзесяць і на пятнаццаць па радыўсу, да тых межаў, за якімі разьлягалася слава сваіх ужо для тэй сумежнай ваколіцы знамянітасьцяй.

Дык, мусіць, выраднам, на просты погляд, удаўся герой нашае гісторыі, бо на погляд людзей наўчоных такія прыпадкі бываюць. Ён душыцца, праўда, яшчэ малы, ад гарэлачнага паху. Ён мімаволі ад галавы да ног ня раз здрыгнецца, як у трасцы, калі стаіць сярод сьпіртовых вазакоў, ля броварнага складу, і калі ў паражняковых, якім ужо заплацілі, сьмярдзіць з роту, як з самае паганае бочкі.

О, гэтыя зялезныя спірытусовыя бочкі! Маленькі Хомачка чуе сьмярдзючае душэньне ў глотцы ня толькі тады, калі хоць у думцы бачыць іх,—ня надта-ж і сьмярдзіць ад іх, а калі запячатаныя, дык і зусім нічога не сьмярдзіць,—не, яму робіцца мляўка і цесна ад тых ужо гамонак, што „ў суботу ізноў павязуць на станцыю сьпірт“. Мляўка ад паху п‘яных, цесна ад бочкі на маленькіх, голых і сьцюдзёных санках. З якога боку ні прыткніся—бочка разьляглася шырока, як карова завадзкая, цяжка і няўважна, як камень і калода.

Закапцелі чырвоныя мураваныя сьцены бровару,—круглы год, зіму і лета, а найболей, аднак, узімку копціць у паветры вялізная высачэзная-правысачэзная, закураная згары і з цікаўным чорным драцяным калпаком цагляная труба. Гоняць там гарэлку з бульбы і жыта.

Спацькі-б дый спацькі пад цёплым кажухом, а трэба ехаць разам з бацькам, трэба цёпла абувацца, апранацца і йсьці на сьцюжу дый садзіцца на чужыя сані (на сваіх, горшых, едзе бацька сам).

Да бровару ад хаты блізка, і сьцюжа, хоць дужа прыкрая малому пасьля цёплай хаты, ня доўга цягнецца, каля бровару можна пагрэцца.

Тады--бровар. Шум, лаянка. Пояць коні. Яму трэба іх дзяржаць, пакуль бацька з мужчынамі ўскоціць па дошках на кожныя санкі па бочцы.

А потым ехаць—далёка, нудна, у страшэнным холадзе...

Маўчыць на пярэдніх санёх бацька. Баіцца, каб не астацца ці не заехаць як-небудзь дрэнна, хлопчык. І так бывае часта-часта... І ў мароз, і ў замятуху... Сядзі ў сьцюдзёных поцемках ля праклятай з двума рагатымі абручамі бочкі, што пячэцца, як агонь, сваім марозным зялезам, калі ня хочучы даткнешся да яе. Вялікая, грубая—расьпірае ўсе санкі.

— „Скрып-скрып... скрып-скрып-скрып... чжык-жы-жы-шшш... гоп-чык!.. скрып-скрып"...—пішчаць на сьнезе прыдаўленыя бочкаю палазы. Шкода каня, хоць і чужы,—цяжка яму. А свае кабылы—яшчэ жалчэй: яна-ж слабейшая, і баіцца яна бацькавага пугаўя па ваччу, як Хомачка баіцца яго крыку й балючай пугі.

— Гэй ты, варона! не зявай!—крычыць на яго нехта, абганяючы; вязе двух у чорным—паноў ці гандляроў.

А зусім цёмна, і сьнег сыплецца ў вочы.

— Не засьні!—крычыць і бацька сьпераду.—Зьлезь, прабяжы, ну.

Хлопчык выскаквае з санак і бяжыць ля іх збоку, не трапляючы, топячыся ў кучках сьнегу. А ззаду бегчы—баіцца астацца.

— Ну, тут гладзенька: паедзем шыбчэй!—ізноў чуваць бацькаў голас.

Коні пабеглі. Хомка доўга ня можа аддыхацца, патроху адпачывае, прытуліўшыся ў перадку саней да пучка тырчастай саломкі.

Сьняговая бягучая дарога ўцякае, бы нейкі бягучы паласаты змрок уваччу; уцякае з-пад саней, з-пад вока назад, туды, дзе бярозавыя прысады і нейкія кусты бела-засьнежылiся з усіх бакоў і зьлiваюцца з шэраньню ночы.

Ён ня сьпіць, а толькі дрэмле, але сьніцца яму нешта такое-ж цёплае, слаўнае... Вось прывялі яны,— вярзецца яму,—пасьвіць коні ў Боцікі. Саскочыў ён з кабылы, добрай кабылы, што-ткі разжылiся і купілі яе, на кірмашы на праводніку ў Горадзе. Трэба-ж яе добранька, прыгожанька спутаць. А яна махае ад зыку хвастом, як ачмурэлая, проста сячэць яму ў вочы і па шыі, б'ець сябе нагамі пад бруха, дзе смалою ліпнуць вялікія сьмелыя авадні і дробненькія, ды ўедлівыя, злыя мушкі. Кусаюць аж да крыві. Сьцёбае кабыла па бакох і пад ногі хвастом, вось балюча сьцебанула і яго кончыкам хвосту па саменькаму-ж вуху,—не стаіць ніяк, няможна яе спутаць. „Гэй ты, варона! Ня сьпі, зьмерзьнеш!“ крычыць нехта абмінаючы. А нікога няма, толькі здаецца. „Не, ня зьмерзну“, шэпча ў адказ ці-то сабе, ці-то няведама каму. „Нагу! Нагу! каб ты здохла!..“ крычыць ён на кабылу, сагнуўшыся і баючыся, каб яна ня ўдарыла яго няўмысьля капытом, і цягне за пута адну спутаную нагу да другой, яшчэ простай нагі. А пута аніяк-жа не даходзіць, бо не стаіць кабыла. Нетkі, удалося зашпіліць пута, хоць і ня дужа туга спутаў. Ну, няхай сабе ходзіць так! Тады схапіўся за аброць ля яе вуха, калі была спусьціўшы галаву на траву, пацягнуў і шыбка, як трэба, падскочыў, бо кабыла высока маханула галавою ад зыку. Здыргануў аброць з кабылінай галавы, з-за вушэй, тады

адбег назад і лупцануў яе па баку, баючыся, каб ня ўбрыкнула. „Ваўкарэзіна!, закрычэў ён, як бацька: у балота! нэ-э!“—і турыў яе ў патапечу. Потым усе хлопчыкі, зьнізаўшы аброці ў пукі (ён зьвязаў быў няпрыгожа, дык перавязаў лепей), пагналі коні ў балота ўсім сваім кагалам і гналі аж да купніку з высокаю маладою асакою. Заганялі іх далёка, дзеля чаго закасвалі штаны аж да калена. А заганялі так на тое, каб самыя бяглівыя і ўнадлівыя коні не маглі скора вылезьці і трапіць у шкоду, бо хлопчыкі меліся на нейкі час адлучыцца ад іх: яшчэ едучы на пашу, змовіліся-зрадзіліся ісьці ад коні ў ракі. Загналі... Коні абскубалі купнік, вязнучы з путамі па самае бруха. Адгэтуль ім некуды забегчы ў шкоду: далёка ў балота ня пойдуць, бо там за мужыцкімі Боцікамі пачынаецца непраходны для каня Панскі Мох, а Боцікі (званыя гэтак за тое, што выходзячы з іх кожны меў чорныя боцікі з грязі, як з лепшай гамбурскай скуры), гэтыя Боцікі—у самым далёкім куце папару, адкуль далёка да ўсякае шкоды. Адны хацелі бегчы ў ракі зараз. Другія-ж баяліся, што загналі ў балота коні спутаных, што конь можа зачапіцца за корч путам, заваліцца і ўтапіцца ў гразі,—дык калі ўсе пойдуць, ніхто ня ўбачыць і не падбяжыць з ножыкам, каб засадзіць засуканую аж па самае плячо руку пад корч і парэзаць пута. І гэта было тольскі адмоўкаю, хоць-бы вось і ў Грышкі, каторы расслаў ужо жупан і дастаў з кішэні старыя карты і пушачку з сернікамі—хацеў адгуляцца. А Цішка не хацеў ісьці, бо яго жарабок, парваўшы пута, выскачыў з балота, і цяпер яго ніяк няможна было загнаць назад, прасты бегаў па лагу. А то іншым прост

не хацелася жарыцца на гэткай пякоце, бо лепей-жа сесьці пад крушынавым кустом на пасьцеленым жупане, у халадку, ды рашпіліць каўнер і адганяцца ад аваднёў зялёнай ветачкай. А ў каго ня было серніказ, тыя хацелі нашчыпаць крушынавых ягад і гуляць у пролiўкі, або нашчыпаць белага рамону і сініх красак і гуляць на шчаўкі. Цішка тымчасам ужо практыкаваўся: падкідаў ягады далоняй угару, шыбка пераварачваў руку і падстаўляў яе: калі на руцэ клалася ажно сем ягадак, дык і то ён, ізноў іх падкінуўшы і ізноў перавярнуўшы рўку, не праліваў ніводнай. Ёмка ўмеў ён гуляць у проліўкі! І ўсё-ж ткі пашлі ў ракі, бо лавіць іх—прыямней за ўсякае гульні, а ня тое, што пролівак. Як пашлі яны, дык цёплае паветра абдавала проці ветрыку, як першым душком у лазьні. Краскі—белы рамон, мякенькая ліпкая смолка, нават жоўты казелец—быццам пасьмяглі пад сонцам і толькі зрэдку пакорна калыхаліся пад тым гарачым абдаваньнем ды ізноў ніклі ад мляўкае зьнямогі ў такі гарачы дзень. Конікі, ці як інача завуць іх—кавалі, і яшчэ нейкія скакунцы бяз концу зьвінелі, зьвінелі і тонenька бразгацелі сваім нябачным рассыпаным хорам, быццам многа слабых бразкучых кос пад кляпцом на бабцы ў касцоў. Ракіты і альшэўнік, ай пагатоў таго, ніцы лазьнік тулiлiся ніжэй з берагу да вады, цёплай і ленаватай у закруцістай Плёсцы. Хлопчыкі адбеглі далёка ад Боцікаў, аж пад самыя віркі, дзе ў пячурах, пад карчамі, сядзелі, пахаваўшыся ў холадзе, старыя ракі. Беглі хлопчыкі навыперадкі, а ўгледзеўшы вірок, з якога была рада пачынаць, паддалі духу ў бягні. Бягучы расшпільваліся, расьпяразваліся і зьдзя-

валі кашулі. Хомка троху астаўся. Яму, прызнацца сказаць, было страшнавата лавіць ракі, бо яго напалохаў бацька, што з пячуры, замест рака, можна выцягнуць сьлізкую вужаку, а яна ўкусіць—і можна памерці. Ды ўсе лавілі ракі, і цікава іх лавіць: запусьціўшы голую руку, гэтак, па шыю ў сьцюдзёную, у пячурах яшчэ сьцюдзянейшую ваду, пад самае альховае карэньне, зашчупаць у каравым карчэўі ў пячурцы, у зямлі, каравага, цьвярдога, старага рака, схапіць яго за броню, каб ня сьціснуў пальца кляшнёю, і цягнуць... выхапіць з вады і кінуць на бераг, на траву-мураву, дзе рак будзе шавяліцца і паўзьці. І Хомка разьдзеўся і зьвязаў кашулю і штаны паяском у камочак, паклаў ля сябе з аброцяю і сеў на беразе. Ногі спусьціў у ваду, каб патрошку прызвычаіцца да халодненькага. Сьцюдзенавата левай назе... З-пад пазухі тхнець трошку чутным войстрым пахам поту; гарачае паветра аблівае цела, з маленькаю радзімаю плямкаю на баку, аблівае сваім непякучым цяпер павевам, авадзень гудзіць дый цікуе сесьці хлопчыку на голую сьпіну. Нагам так добранька, ды нешта ўсё халадней і халадней, чым усяму целу. Вось зараз ён кінецца ў ваду і паплыве...

— Ня сьпі ты, дурань!—крыкнуў бацька і больна таргануў:—ай зьмерзнуць хочаш?—і выкінуў яго адным махам з санак.—Прабяжы троху, зараз абагрэемся ў заезьдзе.

Чорныя будынкі высоўваюцца з шэрай і сьнежнай начавой плямы,—як добра, што ўжо прыехалі сюды, дваццаць вёрст уехалі, а цяпер, мусіць, толь-

кі першыя пеўні прапяялі на курасаднях пад страхою. На вуліцы гэтага ці-то малога мясьцечка, ці-то выселак з капліцаю, манапалькаю, крамаю і заездам, на вуліцы тут цяпер ціха, сонна і сьнежна; толькі ў хаце заезнага двору яшчэ відаць слабенькае сьвятло скрозь замерзлыя, чырвона-бліскучыя, нязвычайна прыгожыя, дзіўныя шыбы; на падворку яшчэ тупаюць коні, скрыпаюць санкі, і чуваць прастуджаныя мужыцкія галасы. Але вароты і надворныя дзьверы— усё зачынена, замкнута, бо позная пара, позны вечар, ноч.

Хата ў заезным двары падзелена: у чыстай палавіцы жывуць гаспадары, у чорнай—начуюць возьнікі. З чыстае каморы далятае аднатонна і далікатна дрыжачы голас старэнькага законьніка, у якога вялікая беленькая барада, шырокая да плеч і даўгая на ўсе грудзі. На дробненькай, у параўнаньні з барадою, галоўцы сядзіць чорная шаўковая шапачка-ярмолачка. Стары моліцца богу. Ён і бубніць, і плача, вые, і гаркочыць, і енчыць, і пяе, і жаліцца, і сварыцца... Толькі сам грозны Егава, бог юдзейскі, можа разабрацца ўва ўсіх пераліваx гэтай гарачай, ярай і жудаснай малітвы, што вылятае з вуснаў трагічнай нацыі. А з чорнай палавіцы ў чыстую, з чыстай ў чорную, адтуль сюды і ўзноў назад ходзіць гаспадыня—старая і таўстая, неахайная і нязвычайна цярплівая і добрая сямітка, жонка таго далікатненькага, чысьценькага, белабародзенькага дзядулі. Яна супроць яго—маладая, бо трэцяя ці чацьвёртая, здаецца, у яго па ліку. Ходзіць з ключамі пры поясе, бразгае, мякка, аднак, ступаючы валёнкамі па радняных посьцілках-дарожках у чыстай палавіцы. Калі

стары багамаленьнік троху сьціхае, тады байчэй цікае ціхі гадзіньнік на сьцяне, і цяжка сапіць за драўляную пераборкаю, закапаўшыся ў кучу пярын і падушак, маладая пара—зяць і дачка старых. У старых—дзяцей бяз ліку, але ўсе яны рассыпаліся па ўсіх краёх, блізкіх і далёкіх, знайшоўшы хто лепшую, хто горшую долю: музыканта, каваля, дантыста, крамніка, студэнткі, капялюшніцы... І жывуць старыя ў сваім доме толькі з аднэй гэтаю дачкою і зяцем, прымаком. Дачка падобна да маткі, але яшчэ даволі маладая і прыгожая, а зяць—бойкі чорнабародзенькі чалавек, які пакуль што жыве ў цесьця і займаецца абы-чым, нават стаіць над караваю, калі яна п'ець пойла, але ён пэўны ў сваіх здольнасьцях, што будзе багацейшы за свайго бацьку, і дзеда, і прадзеда і будзе мець капіталу на сотню гэтакіх кароў. За другою пераборкаю, дзікае і грубое стварэньне з Гарадца, куды зайшла замуж, а родам з Асмолава—батрачка Матруна, калыша дзіця маладой пары. Калыша і ўвесь час бурчыць, як злосны сабака над косткаю: усіх яна груба лае, усіх, і дзіця нават, груба кляне, на ўсіх і на ўсё груба бурчыць... У чорнай-жа хаце, на лаўках, па-застольлю, на печы і на запечку, на масту ля столу, загарадзіўшы старой гаспадыні праход, ляжаць у сваіх цяжкіх і з прэлым духам, як ад мокрага надвор'я, вопратках, сярод розных лахманоў, збруі, торбаў і хамутоў, ляжаць мужыкі-возьнікі. Найбольш тут сьпіртавозаў, але ёсьць і што вязуць пяньку ці лён, красны тавар ці бочку селядцоў. Сапуць і хрыпяць, спрасонку цмокаюць і балмочуць, паганяюць ува сьне коні і лаюць няведма каго. Два чалавекі разьлягліся на голым

засьмечаным стале, на селядцовых хрыбцінках і крошках хлеба. А каля іхных ног у вялікіх лапцёх селі-прымасьціліся таксама двое, гэта спозьненыя: слабенькі дзед і здаровы, мурласты і шырокі ў плячох, яго пляменьнік-хлопец; не хапаючыся, а са сьціплай, павольнай паважнасьцю, як усе сяляне, ядуць яны селядца з хлебам, дастаючы той хлеб раз-па-разу з торбы, адкрайваючы па скібцы і ізноў хаваючы краец у торбу. У парозе-ж, у даўгую, настаўленую ў комін, чорную бляшаную трубу грымеў-грымеў, пыхаў-пыхаў і супакоіўся-ткі нанач, ня прыждаўшы на сябе новых начлежнікаў, запэцканы, пузаты самавар.

Так позна, што ўжо нікога болей да самага сьвету можна не спадзявацца.

Аж не: шумяць на вуліцы сані, шаруюць па сьнезе і заціхаюць ля варот. Сталі... Пахадзіўшы там ля коні, ля варот, тупае чалавек на ганку і потым стукаецца ў дзьверы: тук-тук-тук!

— Во, ты казаў: дужа позна! Яшчэ некага і пасьля нас бог нясець,—гаворыць спакойна пляменьніку ціхенькі дзядок, абціраючы рукі ад селядцовага соку аб анучы на нагах.

А знадворку ўжо: ту-ду-ду-ду-у!..—дужэй. І глуха чуваць пазябшы голас:

— Адчынеце! Адчыняйце-ж!

Шлёпае гаспадыня з чыстай каморы бліжэй да чорнае хаты, але ня выходзіць, бо, мусіць, ужо яна разьдзеўшыся, і шукае чалядку:

— Матруна! А, Матруна! Ай ты глуха?

— А яна сабе сьпіць, закалыхаўшы бахура, дый нічагусенькі!—кажа возьнік-дзед, ня зірнуўшы на пераборку.

Затое туды паглядзеў яго пляменьнік-хлопец.

—Матруна!!—крычыць ён раптам, як у полі..

—Ой як ты крычыш! Ой як ты крычыш!—гневаецца гаспадыня замест падзякі за помач.—Ай ты думаеш, хлопец, што ты ў стадоле? Усіх узбудзіш сваёю дурною трубою, а нашто?.. Матруна, Матрунка! Ну дос табе ўжо ня чуць, пачуй ты ўжо хуць раз ды йдзі пытайся, хто там лезе, ну!

З неахвотаю выпаўзае касалапая Матруна з-за свае дашчатае пераборкі. Сонна пацягваецца, чэша, як скобліць, сьцягно, пасьля карак, а тады працірае свае буркалы і клянецъ:

— А мамачкі! Усю ночачку едуць а едуць, каб яны жыватом паехалі. Дню з іх мала, каб ім яго даў бог ня прыждаць болей ніводнага...

А-ткі пашла.

Скрозь хатнія дзьверы далятае з холаду, з сенцаў, размова. Гамоняць з абодвух бакоў зачыненых надворных дзьвярэй. Матруна сварыцца, каб спагнаць злосьць, што яе патурбавалі со-сну:

— А хвароба на вашу галаву!—крычыць яна, а што кажа там той за дзьвярмі, няможна разабраць за яе голасам.—Прышоў на вас чорны год! Сьпі-і-ірт? Хадзяйка сёроўна ня пусьця! Што? А дзе хоця! На вуліцы, дык і на вуліцы... Было ня браць малога, а мне што? Ды кажу-ж табе, што ўжо няма куды... поўна вас чарцей-д'ябалаў! А мамачкі, во прыліп, як смала да Піліпа. Пайду спытаюся ў хадзяйкі...

— Матруна!—гневаецца гаспадыня:—каб ты ўжо там анямела. Што ты там гамоніш, ой, што ты там гамоніш?

Матруна варочаецца назад.

— Два вазы з сьпіртам,—рэфэруець яна гаспадыні, няхораша скоблячы то зад, то перад:—хлопчык там акалеў ці што: на праміла бог просяцца.

— Кудой я іх пушчу?! Хай едуць у Слабодку.

— Ну, Пэся,—уступаецца возьнік-дзед,—як-то ня пусьціць чалавека? Не вялікія мы паны, зьмесьцімся, а плоха-то яму яшчэ на Слабодку валачыся, калі хлопчык акалеў.

— Ты здурнеў, стары! Кудой-жаж я іх пушчу?—гневаецца гаспадыня, а тым часам знадворку ізноў пачалося: ту-ду-ду-ду-у!

А дзіця за пераборкаю варушыцца ў сваіх пялюшках ад гоману.

— Ой, божа мой!—стогне гаспадыня,—ой, божа мой! Матрунка! Ідзі ты пратуры іх ад нашае хаты! каб ня тлумілі галаву... ці ўжо—пусьці ты ўжо іх, пусьці ты ўжо іх!

І цераз нейкі час бэхае аб сьцяну завал, сані скрыпаюць на падворку. А яшчэ цераз нейкі час паказваецца ў дзьвярох камок лахманоў—хлопчык, а сьледам за ім, з мёрзлымі вусмі і барадою, запарошаны сьнегам—бацька.

— Добры вечар! Хлеб ды соль!—кажа ён.

— Добрае здароўе! Хадзеце вячэраць!—адказвае дзядок.

— Вячэрайце на здароўе!—канчае прынятыя звычаем прывітаньні бацька.

— Авёс браць будзеш?—падступаецца зараз Пэся.

— Свайго трохі ёсьць... Сена хунтаў дзесяць дай,—трэба-ж табе заробіць.

— Заробіць? . З вас заробіш... А селядцоў?

— Не, якія там селядцы: ці мы не вячэраўшы паехалі, ай што? А во сотку, калі маеш, дай—пагрэцца.

Гаспадыня дае сотку і йдзе спаць. Матруна ўжо даўно схавалася. Толькі дзед яшчэ мусіць распытацца: хто, адкуль, што вязуць і чаму так позна? І свае справы дзед, хоць каротка, але пераказвае, бо як-жа не сказаць чалавеку, не пагаманіць з ім? Ды вось, што трэба—сказана, і пара спаць. За поўгадзіны ўсё сьціхае. Ня моліцца старэнькі законьнік, ня кугакае малое...

Толькі акалелы герой наш, перастаўшы-ткі дрыжэць, аднак, даволі часта кашляе на печы, кашляюць патроху і другія возьнікі, а на сьцяне, пад самай стольлю бойка цікае гадзіньнік, хоць старэнькі і ціхі, а цяпер такі звонкі: цік-цік! цік-цік!—і аж у ім зьвініць. Сьмярдзючая капцёлка ледзь асьвятляе сваім маркотным гарывам яго рагаты цыфэрблят, некалі беленькі з зялёнымі красачкамі. Сьпяць...

Сьпіць хлопчык, як забіты, і кашляць перастаў. Вярзуцца яму сны ўсякія. Здаецца яму, сьніцца яму, што сьпіць ён у сваёй хаце, на палу ля сьценкі. Прачнуўся ён удосьвецьця, уздыхнуў, абцёр пот з лобу і расплюснуў вочы. Агледзеўся і прыслухаўся, лежачы ціхенька ў цёпленькім. Сьветач вісіць на шосьце ля полу. Лучына гарыць невясёла, як заўсёды. Угару йдзець ад яе палавы дым. Часам яна дыміць, часам дужа разгарыцца, часам стужачкаю жоўтаю ўбок пяе пра зіму, пра маркоту: джжж... На мост валіцца чорнае вугальле. Адтуль, дзе гарыць лучынка, цягне цяплом у сьцюдзёнай, сумнай хаце. Ціха. Матка сядзіць на палу і маўкліва прадзець,

толькі верацяно трынкае. На калодцы сярод хаты сядзіць бацька; дастаець з цугуна, з цёплай вады кружкі лык, раскручваець іх на руку ў другі бок і кроіць, адкідаючы тонкія, даўгія акраўкі, з якіх малыя дзеці плятуць лапці, каб навучыцца плесьці, ня псуючы добрых лык. „Кату лапці“, скажа нязюклівы бацька на тое няўмельства. Паправіць матка лучыніну, адаб'ець вугаль, каб яна ня дыміла. Тады возьме верацяно ў складзеныя далонямі рукі, як складаюць іх каталікі, молячыся, і раптам цірнець іх адну аб адну... Верацяно, павіснуўшы на нітцы, доўга-доўга круціцца, аж пакуль матка не падхопіць яго. А падхапіўшы, яна шыбка-шыбка наматвае нітку сьпярша з большага на руку, а тады зараз, ужо як мае быць,—на вераценца. І скубець і скубець яна леваю рукою мычку, часам дужа скоранька насьлюньваючы аб язык самы працавіты палец. І хлопчык мімаволі варушыць сваім такім-жа пальцам. А яна цягне і цягне рукою ад сябе, круцячы верацяно— убок, убок—і далёка наадмах, аж пакуль хапае тэй рукі. Ад яе працы (любая мамачка!)—вее ў сэрца з асьцюдзянелае хаты цёплым сумам. Гэтак цягнецца і вее сумам нашае жыцьцё... Ад яе верацяна ільлецца нудны, зьвінячы і слабы, як камарыны гук, даўгі, бязупынны і жаласьлівы, як гэтая даўгая, цёмная, сумная зімовая ноч, з познымі вечарамі і раньнімі досьветкамі: трынь-трынь-трынь!.. І ўсё ціха, і ціха сапуць, сплючы, дзеці, і рэдка-рэдка, ціхенька сакатнець пад печчу курачка, паварушыцца там і змоўкне. А на вуліцы шугае вецер, а тут лучына гарыць сваім вагам, і хочацца ляжаць доўга-доўга. Але трэба ўставаць, варушыцца брацца

за работу, за розныя бягучыя справы. Вось шугнуў за сьцяною зьлюшчы вецер, сыпнуў у замёрзлае акно сьнегам—і сьціх. Э, толькі трэба раптам, доўга ня думаўшы, падхапіцца, і ня будзе шкода вылязаць з цёпленькага на халоднае. Але-ж так ня хочацца...— „Будзі-тка ты яго!“ кажа бацька матцы: „хай устаець, у дровы сяньня паедзем. Ну-ка, Хомка! уставай!“ крычыць ён сам.

Хлопчык прачнуўся.

— Уставай!—запраўды кажа бацька над ім, таргаючы за плячо, але не ў сваёй хаце, а ў чужой, у нялюбым заезным двары. Цела ные, ломіць косьці, ляжаў-бы, ляжаў, але трэба ўставаць...

Некаторыя возьнікі сядзяць ужо апрануўшыся і кураць. А той возьнік, што вязець крамніка і што спаў з хлопчыкам на печы, падлажыўшы хамут пад галаву, стаіць цяпер сярод хаты, зусім гатовы ехаць, падпяразаны, у рукавіцах, пуга ў руцэ, і голасна бурчыць:

— Што такое? Дзе-ж ён мог дзецца: быў прывязаны да гужа, а цяпер няма...

Справа ішла, як зразумеў герой наш, аб церазсядзельніку (іначай кажуць—падпінак).

З чыстай каморы выходзіць і сам крамнік, таксама гатовы ехаць, высокі і шырокі, з чорнаю барадою. Ён злуецца, што ня ўсё гатова ехаць, і насьмешліва кідае падазрэньне:

— Раменны... Можа хто захацеў пазычыць?..

І хлопчык і бацька апранаюцца. Хлопчык баіцца, каб не падумалі на яго, што ён украў: бо ён-жа спаў на печы, ён-жа мог адчапіць сабе раменны падпінак.

— Што такое? Нікога на печы ня было, апрача гэтага хлапца ды мяне з хамутом,—бубніць і возьнік на крамнікаў здогад.

На гоман узьбіваецца з прыспанымі, нездаволенымі вачыма гаспадыня, узьнімаюць калматыя галовы і тыя возьнікі, што яшчэ спалі.

— Гм, падпінак укралі! Каб на заезным двары ды красьці, ні разу гэтага ня было,—устаўляе сваю ўвагу адзін з іх, што без барады, але аброс мохам і худы-худушчы дзядзька.

Хлопчык бялее, сэрца яго б'ецца рэдка-рэдка, але страшэнна дужа, і ў нагах—прыкрая мляўкасьць: „Як яны могуць думаць на мяне?“ Але і бацька глядзіць на яго, быццам спытуючы: мог зрабіць гэтак яго сынок ці не?

— Эх, хлопчык, ты часам няўмысьля ня ўзяў на печы церасьсядзельніка раменнага?—з насьмешлівай пэўнасьцю, што ня хто—хлопчык украў, пытаецца ў яго крамнік.

— Божа мой!—бядуе апрытомніўшы гаспадыня!—век у нас гэтага ня было, каб зладзейства... Не такі-ж у нас заезд.

— Не, я ня браў,—няслухмяным языком кажа хлопчык.

— А ну, распранайся, пашукаем!—сьмяецца нягодным, прыкрым сьмехам крамнік.

— Не, ён ня возьме! Што вы гэта, добрыя людзі?—уступаецца-ткі за яго бацька.

Возьнік тымчасам яшчэ раз узьлез на печ, адсунуў пустую скрынку з-пад яец, мяшок з нейкім зялезьзем, бляшаную трубу, кійкі, усё, што там ляжала, абмацаў усе куткі,—няма! Абгледзеў самога сябе з

усіх бакоў, перавярнуўся колькі раз і пашчупаў сябе перад усімі,—няма!

— Што-ж, трэба трэсьці,—кажа тады худушчы безбароды дзядзька.

І крамнік сьмела падышоў абшчупваць Хомку... Шчупнуў пад пахамі, за пазухай, ля лапцей... Бацька глядзеў, як каменны, гаспадыня глядзела з жалем, дзед той, добранькі возьнік, глядзеў з крыўдаю, і ўсе возьнікі глядзелі з паганай цікавасьцю на беднага малога хлопчыка. Як баяўся ён, каб ногды нейкім дзівам не знашлася прапажа якраз у яго. Ён ужо сам ня быў у сабе пэўны: браў ці ня браў?— Можа, узяў як скрозьсоньня... А крамнік быў незадаволены, зьдзіўлены, што нічога не знашоў, і падазрона кінуў вокам на самога бацьку...

І тады ў хлопчыка высахла ў роце, як у самы гарачы жніўны дзень, ня чуў ён ні ног, ні рук: барані бог, знойдуць у бацькі... мог бацька ўкрасьці сабе на сотку.

— Трэба ўсіх трэсьці,—кажа крамнік;—чаму аднаго хлопчыка? Аднаму—крыўда, усім ня крыўда.

— Усіх, дык усіх,—нездаволена, але шчыра згаджаюцца возьнікі;—усіх, дык усіх...

— Трэсьці, справа гэта прыкрая, але зладзейства—справа тож дрэнь,—кажа худушчы дзядзька і ўжо расшпіляецца.

— Чаму гэта ўсіх?—разважае гаспадыня.—Пасьля гэтага, што прыехаў апасьля ўсіх, ніхто на печ ня лазіў. Чаго табе было лезьці? Аб чым ты гаманіў там з сваім хлопчыкам?—пытаецца яна ў хлопчыкавага бацькі.

— Браточкі! Чым-чым, а злодзеем ня быў яшчэ,— шукае спачуцьця бацька.—Але трасіце сабе... трасіце...—расхінаець ён свае лахманы.

Крамнік і яго возьнік бяруцца за бацьку, і хлопчык сагнуўшыся глядзіць, як яны лезуць у бацькаву кішэнь, шчупаюць ля пояса, пасьля кажуць: „А дай-ка торбу“, і глядзяць у беднай торбе.

— Можа ты на санёх забыўся?—пытаецца гаспадыня ў таго возьніка.

— Ды не-ж, кажу табе: прывязаўшы быў пры гужу,—сварліва адказвае той, але йдзець на двор, каб паглядзець яшчэ раз.

І болей нікога ня сталі трэсьці. „На нас толькі думалі“, цяміць хлопчык, і цяпер ён ведае, што бацька будзе злосны, будзе сёньня ўвесь дзень біць коні і крычэць на яго. А за што?..

Падводчык зараз, але марудна йдзець у хату.

— Ё,—вінавата і панура сказаў ён адно слова, маючы падпінак у руцэ.

— Дзе ён быў?—пытаецца крамнік.—У чыіх санёх?

— Неяк утаптаўся ў сьнег ля возу пад павецьцю.

— Дурны-ж ты, дурны!—лаець яго павесялеўшая гаспадыня.

— Яшчэ злодзеем ня быў,—важна аглядае ўсіх і бацька.—Ну што, сынок? Людзі думалі, што зладзеі, ажно й не!—жартуець ён з сынам, што Хомка баіцца яшчэ болей.

— Дарма пакрыўдзілі чалавека,—уступаецца тады і добранькі возьнік-дзед. Хлопчык, аднак, ужо меней паважаець яго цяпер, бо раней і дзед, як і ўсе, маўчаў, не заступаўся.

— А ў цябе хто пытаецца?—гыркае на яго, мужыка, крамнік;—усе вы добрыя!

— Яно й спаміж вашага брата—бываюць гэрцыкі!—не баіцца яго дзед.

— Што? Што ты мне тут лезеш?—падступае з вялікім запалам шырокі той, чорнабароды крамнік...

— Спалохаўся цябе, як кабыла зайца!—зьняважліва жартуе дзед і дадае:—Перш самога-б цябе натрасьці, каб цябе лысыя трэсьлі...

Крамнік плюецца і выходзіць. Возьнікі рагочуць.

— А дай-ка, Пэся, яшчэ сотку, на дарогу пагрэцца,—просіць бацька і ўкрадня паглядае на хлопчыка. Хлопчык утупіў вочы.

— Што табе тут... манаполька?—гневаецца гаспадыня.

— Ну, ну, дай ..

— Матруна! Прынясі ўжо яму сотку, хай ужо ён спакойна едзе ад нас,—згаджаецца гаспадыня.

Матруна бурчыць, сапіць, скобліцца, кляне і прыносіць сотку. Яны выходзяць.

Пад павецьцю бацька выпівае, чамусьці адвярнуўшыся да сьценкі, і трошку недапітага падносіць сыну.

— Пагрэйся, сынок, на дарогу.

— Не хачу я...

— Ну! Ня дурэй!

Хлопчык з агідаю дапівае. Ён цяпер ведае, што ўвечары бацька нап'ецца на станцыі, дамоў нічога не прывязуць, бо нічога не заробяць пасьля тэй выпіўкі. Бацька будзе злосны, будзе крычаць, біць коні...

Хлопчык здрыгаецца ад гарэлачнага паху, а бацька голасна разважае:

— Чым-чым, а злодзеем яшчэ ня быў...

І ў яго словах ужо чуецца вялікая злосьць.

Ды вось санкі заскрыпелі, і пачынаецца ўзноў дарога...

IV

„Скворец известен всем"...

З вялікім трудам кіруецца Хомка няцца караню навукі. Дрэнна вучыцца Хомка. Даўно адабраў-бы ў яго кніжку і пратурыў-бы яго вон са школы настаўнік, каб ня дзіўная натура ў Хомкінага бацькі.

Асаблівы чалавек яго бацька. Ён усё маўчыць, як рыбіна, ён заўсёды нейкі хмуры. Ён і працавіты, як пчаліна; болей трывалага ў рабоце чалавека знайсьці трудна, а мала ў яго ладу ў гаспадарцы, няма прыбытку. Узімку болей за ўсіх паставіць ён шурак у лесе; ён-жа і плотнік, і падзёньнік,—але што заробіць, усё й пойдзе, як вада скрозь рэшата, нямаведама куды. Будынкі яго гніюць і валяцца, статак не вядзецца. І злосны-ж ён бывае часам страшна!

Уп'ецца—і шалее чалавек. Зазвычай ціхі ён—упіўшыся пярэць сваю нешчасьлівую жонку Домну мала ня досьмерці. Кідае з усяе сілы гаршчкі і міскі і кулаком, адным махам, крышыць вокны—толькі пасыплецца ды зазьвініць... З дубцом у руцэ выходзіць сварыцца з кім-небудзь за свае крыўды.

— Юрка ўпіўся!—разьлягаецца вестка, і ўсе разьбягаюцца, бо нікому не даруе, у кожнага знойдзе грэх і да кожнага мае сваю прычэпку.

І настаўнік баіцца п'янога чалавека з дубцом.

Позна-позна, пасьля пакрову, прывёў Юрка свайго Хомку ў школу,—прывёў, калі скончыўся ў яго

сына самы позны работніцкі тэрмін. Калі-б у гэтакую позную пару прывёў-бы свайго хлапца заможны гаспадар з гарнушкам масла ці капою яец, дык і яму бадай адмовіў-бы настаўнік. А Юрка прышоў без нічагутка, і ня канькаў, і не прасіў, а толькі стаяў панура ў школьным парозе. І настаўнік Хомку прыняў. „У часе наезду рэвізора буду выпраўляць яго дамоў, як быццам хворага“, надумаўся настаўнік, з няпрыемнасьцю ўцякаючы ад Юркавых ачэй і маючы на ўспаміне чаргу хмельных выбрыкаў дзівака.

Наогул, у іхным родзе ўсе нейкія дзівакі. У вялікай злосьці яны могуць забіць свайго супарата. Дзед Хомкін смаліў жывых парсюкоў!.. Доўга ганяўся ён па двары з даўбнёю і аніяк ня мог уцэліць, каб бэцнуць рухавай сьвінцы за вухам, каб адразу асьвяжылася. А-ткі ён накінуў ёй на шыю пятлю з грубой вяроўкі, выцягнуў бедную, на ўсе галасы сквірчэўшую паланянку на канаплянішча, прыкруціў да каляка, глыбока ўвагнаў каляк даўбнёю ў зямлю—і наваліў на сьвіньню ўсю салому. І запаліў... Сьвіньня страшэнна праразьліва крычэла і рвалася на дыбкі, ёрзала задкам па зямлі, возячы на сабе вялікае вогнішча, урэшце, схапілася зубамі за каляк, як сабака. Дзікі сьвіны плач сабраў на тую камэдзь усё Асмолава... А Хомчын прадзед, як дзейкаюць асмолаўскія бабы, пракляў свайго сына, значыцца, гэтага Хомчынага дзеда, што смаліў жывую сьвінку. І сканаў ён—не пасьпеўшы зьняць праклёну, бо сьмерць яго была неспадзяваная, хмельная: апрогся гарэлкаю на хрэсьбінах, як радзіўся Хомчын бацька. Дзеля таго і ня ручыла ні ў чым усяму яго роду...

Дрэнна вучыцца Хомка.

Зіма, сьцюжа, куты ў будынках покаюць ад лютага марозу. У новенькай, але невялічкай хатцы, аддадзенай па прыгавару грамады пад школу граматы, малюпаценькія шыбы ў маленечкіх вакенцах пазамярзалі на цэлую цалю, ажно маразяны хлоп вісіць. Хата цесьненькая; у ёй—аграмадная і нават пабялёная печ, шырокія палаці над усім полам, дзе часам начуюць, на воку настаўніка, пакінутыя ім за дуронасьць хлапцы. Толькі курчына—бэлька ад печы да супроцьлежнае сьцяны для вешаньня вопратак—толькі яна вынесена. У парозе на калодзе стаіць вядро з вадою; у вадзе іншым разам плаваюць ільдзінкі, што іх прыемна бывае схапіць у рот і смактаць, абпякаючыся холадам. Ля вядра—вялікая драўляная конаўка, пастаўленая пасьля таго, як пабілі настаўнікаў кубак. Вакол вядра, у парозе, дый скрозь—мокра і брудна, нанесена лапцямі і разьліта з вядра.

На печы, у кажуху, высунуўшы на хату з-за коміну галаву, з кніжкаю ў руцэ паварачваецца настаўнік. А за дзьвюмі высокімі партамі, на гэткіх-жа высокіх лаўках, сядзяць у кажушкох, сьвітках і жупанох, з шалікамі на шыі, толькі бяз шапак, вучні—хлапцоў з дваццатак. На асобным канцы, збоку, сядзіць пяць дзяўчынак. Носікі пачырванелі, пара тхнець з роту. Другое аддзяленьне асьцягла плюець на грыфельніцы і шмаруе па іх рукавамі, высалуплівае з натугі языкі, пахіляе і крывіць галовы, цісьне ад стараньня грудзьмі на парты і выводзіць дрыжачыя кіі й крывулі. Першае галосіць па лемантару:

— Б, л, а—бла! в, л, а—ўла! г, л, а—гла!

Трэцяе крычыць:

— Скворец известен всем! Скворец известен всем!

Дзяцём цесна, але затое цяплей. Ногі іх баўтаюцца, да парты ім ад лаўкі далёка, „каб вачэй не сьляпілі“, як тлумачыў настаўнік, а меншанькіх дзяцей з-за парты і зусім ня відаць, толькі галоўкі іхныя тырчаць.

Пасьля магутнага настаўніцкага покрыку: „Ці-іха“! ад якога ажно мякіна сыплецца скрозь няшчыльную столь з вышак,—школа нямее. Адылі чутно слабенькае, першых дзён вясны, гудзеньне пчалінага вуляка. Троху-патроху яно пераходзіць у тлум, узьнімаецца вышэй, нагадвае гоман на вясельлі, далей вальную зборку ў Лугвенеўскай воласьці і, нарэшце—вялізны кірмаш... Усё вышэй-вышэй, перакідаецца ў выцьцё, пяяньне, скогат самых страшных шалёных. На якія толькі ёсьць тоны і поўтоны, на розныя галасы і мэлёдыі скігочуць, скуголяць і гаркочуць, аж настаўнік усьмяхаецца троху з подзівам: як гэткае вясельле гукаў вылятае з малых грудак кучачкі яго выхаванцаў.

— Га-га-га! Го-го-го! Гі-гі-гі! Б, л, а—бла! В, л, а—ўла! Скворец известен всем! Скворец известен!.. Известен всем!.. Всем!..

— Ці-і-іха!

Ізноў зьвіняць пчолы...

— Чарцяняты!—дабаўляе ціханька настаўнік і сьмяецца сам сабе.

А на вуліцы грымнулі балабонцы, з раскату астатні раз піскнява прастагналі палазы, і вазок паляг-чэў, калі з яго выбраўся нечаканы рэвізор, ацец благачынны.

Адчыняюцца дзьверы, лятуць лёгкія камы сьцюдзёнае пары, і ўвальваецца здаравенная, грубая і доўга-

полая папоўская постаць. Спалоханы настаўнік кумільгам зьлятае з печы і кідаецца з далонямі, падстаўленымі жменькай, атрымаць блаславеньне. Але ацец рэвізор спачатку моліцца на абраз і тады ўжо блаславляе настаўніка. Настаўнік цалуе яму ў руку і асьцярожна-асьцярожна, баючыся сьмялей даткнуцца, сьцягвае з яго за рукаў хутру. Дзеці ня ўлучылі ўсхапіцца разам, як муштраваў іх загадзя, у свaім часе, настаўнік, і цяпер стараюцца кожны пасвойму паправіць бяду.

— Здрасьця! Здрасьця! Здраствіця!—падпырхіваюць і выкрыківаюць па адным, зьбітыя з роўнавагі няўдачаю і страхам.

— Скворец известен всем...—апалым голасам ірвець свой разгон адзін хлопчык, узьнімаючы галаву ад раптоўнай цішыні.

Калоцяцца дзяціныя калені і тыхаюць сэрцайкі. Ціша...

— Ага, скворец известен всем... добре, добре!—хрыпатым басам кажа ацец благачынны, расчэсваючы вялікім белым грабянцом свае доўгія рыжыя валасы і памужыцку выбіраючы ільдзінкі з рудаватае барады.—Добре, добре... ну, а ты, мой друг, бачыл скворушку? Тебе-то скворушка известен?—тыкаець ён пальцам неўспадзеўкі якраз у нашага беднага Хомачку.

— Первагоднік гэта, ваша высокапрападобія!—забягае наўперад устрывожаны настаўнік і з нянавідасьцю паглядае на Хомку.

Хомка сапіць, пазірае з-пад лобу і пачынае дрыжэць дробнай дрыготкай, як высілены конь у ваглоблях.

— Эх ты, брат, труса гоняеш... ня бойся, ня б‘ю!— жартліва кажа яму рэвізор.—Ну-тка, этава да, што ты там чытаеш?—б, л, а—бла? Ну, прачытай-жа мне, мой друг, б-л-а—бла!

Яго друг нявыразьліва шэпча заўчонае „на зубок“ бла, вла, гла, ускабіўшы нявідушчыя тымчасам вочы ў бязьмерныя прасторы разгорнутае кніжкі, а дробныя капачкі поту ўсё гусьцеюць на яго пабялеўшым носе?

— Ну-тка, у раздроб чытай! Ну, ну! Чаго-ж маўчыш? Ня бойся, ня б‘ю, ну вот што гэта за буква за такая, этава да, ну?

А хто-ж яе ведае, што гэта за буквіна. Хомцы здаецца, што такой ён і ў вочы ніколі ня бачыў. Хомка з вялікім жахам праконваецца, што на тэй старонцы ў кнізе, якую ён можа без запіні адцарабіць напамяць, якую-ж ён неяк даўней чытаў, якую заўчыў ад таварышаў, што цяпер на тэй старонцы ўраздроб ён ні славечка не прачытае... Як гэта сталася, чаму так вышла, ён сам не разумее, і страх яму вялікі. І забіце яго цяпер,—ён ня вымавіць ні слова, будзе маўчаць і дрыжэць у пакорным, няўхільным, нямінушчым страсе.

— Што-ж гэта такое?—з дакораю зьвяртаецца начальства да настаўніка.—Гм, што-ж гэта такое?

І ізноў прыступае да Хомкі, чэпіцца да яго, як смала, бярэць яго на мукі:

— Як тваё, братуля, імя?

— Хомка! Хомка!—падказвае нехта, шэпча, але ў Хомкі рот запячатаўся нясходанай нямотаю.

— Хомка ён!—раптам і бойка гаворыць адзін хлопчык, павесялеўшы, і бегае сваімі сьмяшлівымі вочкамі-бакулкамі.

— Ідзі-ка стань на калені!—ласкава кажа гэтаму хлопчыку благачынны, і настаўнік паслушна памагае пакаранаму вылезьці з-за парты і хутчэй споўніць загад.

— Ну, то як тваё, братуля, імя?—яшчэ раз пытаецца благачынны ў Хомкі, але ўсё роўна адказу як няма, дык і няма.

— Ну, кажы мне, Фама, „Царю нябесный“!

Маўчыць Фама...

— Охо-хо-о!—уздыхае бацюшка.—Слухай, я табе прачытаю,—і кажа ўсю малітву ад пачатку да канца.—Ну, а цяпер ты, Фама!

Не, маўчыць Фама!

— І маліцца ты ня ўмееш, і чытаць ты ня ўмееш, і скворчыка ты ня бачыў... Скверно, брат, скверно!

— Пра скварца чытаюць у трэцім аддзяленьні, ваша высокапрападобія!—адважваецца сказаць настаўнік.

— Нет, брат, скверно!—кажа яму ўзлаваны благачынны, а тады пытаецца ў Хомкі:

— А што такое шпак?

— Птушка...—ціха шэпча Хомка і весялее, і ўжо апынуўся думкаю ў цянёвым лесе, а дзе ўлетку шныраць у ляшчынавым гушчарніку шпакі і дразды. І ўжо ізноў ня чуе, што ў яго яшчэ пытаецца і што яму яшчэ тлумачыць страшны рэвізор.

— Ведай-жа, браце, што скварец павашаму, папростаму і завецца шпак... Гэта і ёсьць той самы шпачына,—чуе толькі нарэшце Хомка, бо ацец благачынны зьлёганька пстрыкаець яму пры гэтых словах па носе.—Эх, і сам ты добры шпак!—кажа ён на Хомку і адступаецца да другіх вучняў.

Ну, а потым—пабыло і паехала начальства. Гукнуў узлаваны настаўнік Юрку і быццам-то па загаду рэвізора сказаў яму, сьвяткуючы вызваленьне, каб забіраў сына, а прывадзіў-бы яго, калі надумаецца, на палецьце, разам з усімі, каб не пазьніўся.

— Хомка Шпак! Хомка Шпак!—дражніліся цяпер дурныя хлопчыкі з адстаўленым ад навукі Хомкаю.

На слова „бірка" цяпер забываюцца...

На слова „бірка" цяпер забываюцца, а даўней яго добра ведаў кожны няпісьменны аконам, войт ці лясьнік і кожны панскі падданы-мужык. Біркаю называецца палачка ці кавалачак шчэпкі з нарэзкамі, якія сьведчылі, хто колькі прывёз коп сена ў панскую сяніцу ці вазоў жыта ў панскае гумно, хто колькі вывез калод з лесу ці паставіў у лесе шурак. На самым пачатку цяперашняга веку бірка ў нашай старонцы блізу што зусім зьвялася. Яна баўталася яшчэ толькі пры кавалку сукна ў сукнавалцы, пры аўчынках у дубільніка ці пры бабскіх матках у Лугвенеўскага сінельніка Іршы, каб па ёй, па нарэзах, пазнаць, чыё сукно, аўчынкі ці маткі.

Можна ўважаць, з цяпершняга пункту гледжаньня, за пэўнае дзікунства выдумку новага асмолаўскага настаўніка завесьці бірку ў школе, але ён, сам родам асмолавец, быўшы унтэр-афіцэр, хадзіў падскокам, калі яму прышло гэта ў галаву, і ажыцьцёвіў свой плян з належнай стараннасьцю.

Пёкшы бульбу ў позны піліпаўскі вечар, настаўнік, пры гарачым сьвятле ад жару ў печы, выстругаў ножыкам брусочак з поўлокця ўдоўжкі і з палец угрубкі. На брусочку зрабіў ён дванаццаць нарэзаў

і проці іх напісаў дванаццаць самых нялюбых яму слоў: „як, дык, хай, ці, ё, няма, трэба, добра, сяньня, учора, дабрыдзень, казаў“.

Ураньні на другі дзень, як пачалі прыходзіць вучні, настаўнік стаяў ля дзьвярэй і чакаў.

— Дабрыдзень!—сказала акуратная лясьнікова дачушка, беленькая-беленькая дзяўчынка, вучаніца з трэцяга аддзяленьня.

Настаўнік нічога не адказаў і прапусьціў яе міма з пахаваным сьмехам.

Калі ўсе дзеці сабраліся, калі дзяжурны прачытаў „цару нябесны“, і ў клясе зрабілася ціха, настаўнік вышаў на самы пасяродак хаты, падняў бірку і сказаў гэткую прамову:

— Слухайце, дуб'ё! Як я ні ўчу вас гаварыць правільна і чыста, вы ўсё якаеце і дыкаеце. Во, прыкладам, Маша лясьнікова... Бацька яе пры панох часта бывае, у сьвеце быў, гаворыць ніпто сабе, і сам прасіў, каб я Машу навучыў-ткі гаварыць чыста. А тымчасам яна сяньня прышла і бухнула мне „дабрыдзень“. Як трэба?—грозна падступіў ён да зьбялелай ад страху лясьнікоўначкі.

Тая маўчала.

— Ну?!

У яе накруціліся сьлёзы, яна ўтупіла вочы. Уся кляса яшчэ болей сьціхла.

— Ну?!

— Мама папростаму гаворыць...—прашаптала Маша і заплакала. Яна баялася, што за яе няўмельства гаварыць папанску настаўнік не дапусьціць яе да акзаменаў.

— Ах ты, дура паласатая!—сказаў на яе настаўнік.

— Слухайце-ж далей, дуб'ё!—ізноў зьвярнуўся ён да ўсіх дзяцей.—Вось вам будзе добрая цацка!—і пакруціў бірачку ў руках з усіх бакоў.—Пакуль што я вызначыў тут дванаццаць самых нягодных вашых слоў. Хто першы скажа ў клясе адно з гэтых слоў, таму даю бірку. Калі ён пачуе, што нехта яшчэ скажа якое-небудзь дрэннае слова, няхай таму аддасьць бірку. У каго бірка застанецца к абеду, той будзе пакінуты без абеду; у каго застанецца к канцу дня, таго я пакіну сядзець у клясе да позьняга вечара. Зразумелі?

— Зразумелі! — вясёла адказалі бойкія хлопчыкі.

— Ну дык добра. Цяпер навучэцеся тых слоў, якіх трэба высьцерагацца. Для ўсіх аддзяленьняў тры словы: як, дык, хай. Скажэце ўсе па колькі разоў гэтыя словы. Ну!

— Як, дык, хай! Як, дык, хай!—зашумелі зацікаўленыя вучні і некаторыя нават сьмяяліся ад такое пацешнае забавы.—Як, дык, хай, якдыкхай, якдыкхай, якдыкхай!..—усё шпарчэй і галасьней чулася ў клясе. Адны хыкалі, быццам кашляе авечка, дыкх, дыкх, дыкх!.. Другія гаўкалі, як ганчакі ў лесе яўк, яўк, яўк!.. Трэція разагналіся на ўсю сілу, як тыя колы пад вагонамі на ўсёй хадзе цягніку: дыкхта, дыкхта, дыкхта!..

Настаўнік пагульваў сярод клясы з прыемнасьцю і ледзьва хаваў сьмех. І хлопцы раздурэліся.

— Зьмірна-а-а!

— Усе змоўклі.

Тады настаўнік падышоў да першага аддзяленьня і спытаўся ў Хомкі:

— Ты бег, как заяц... Ну, скажы гэта самае паправільнаму?

Настаўнік спадзяваўся пачуць жаданае „как". Хомка скокнуў з лаўкі, троху падумаў, ня ведаючы добра, чаго ад яго хочуць, а потым з некатораю няпэўнасьцю ў голасе, але даволі цьвёрда, адказаў:

— Ты бег, як заяц, гаспадзін вучыцель!

Усё трэцяе аддзяленьне і частка хлапцоў з другога зарагаталі. Настаўнік зморшчыўся.

— Ах ты ёлуп!—злаяў ён Хомку за яго адказ. Паглядзеў на яго з глыбокаю пагардаю і няпрыязьню і ўзноў спытаўся:—Ну, якія простыя словы забараняюцца ў вашым аддзяленьні? Пералічы, га?

Цярпліва і доўга чакаў настаўнік адказу ад Хомкі, а Хомка з ня меншай цярплівасьцю і цьвёрдасьцю маўчаў. Настаўнік пакруціў яго крыху за вуха і кінуў.

— Ну, ты?—зьвярнуўся ён з тым-жа пытаньнем да Машы Лясьнікоўны.

— Як здыхаў,—адказала Маша. Была яна страшэнна затуканая дзяўчынка і зусім атупела.

Цяпер ужо ўся кляса зарагатала, і мімаволі сам Хомка ўсьміхнуўся, зараз пасьпяшыўшы ізноў дзеля гадзіся нахмарыцца.

Калі троху сьціхла, настаўнік абвёў вачыма дзяцей, і шмат рук пад яго пытлівым поглядам узьнялося ўгору ў знак веданьня. Але настаўнік ня пытаўся. Ён паклікаў колькі хлапцоў з трэцяга аддзяленьня і даручыў ім навучыць першагоднікаў тых

слоў, якіх ня трэба казаць, каб не схапіць біркі ў рукі, а сам заняўся з тэю-ж мэтаю з другім аддзяленьнем. Бірку аддаў, для пачатку, беднай Машы за „дабрыдзень“.

Як на тое ліха, быццам чорт узьлез на хлопца...

О, бірка, бірка! Колькі за цябе пралілося горкіх дзяціных сьлёз, колькі выдзерта хахлоў, пабіта рук лінейкаю, намулена бедных каленяў, і колькі пасварылася самых блізенькіх сяброў! Здаецца, так усе стараліся гаварыць паправільнаму, але кожны дзянёчак у нечыіх руках заставалася „дудка“, як з горкім сьмехам празвалі бірку школьнікі. Кожны хацеў сьпіхнуць яе з сваіх рук, і часта ішлі нават на подлую зраду, або, як цяпер кажуць, на провокацыю. Дастаўшы ў рукі бірку, зраднік заклікаў у куток таварыша і наўмысьля пачынаў размаўляць зусім бяз панскіх слоў. Не пасьпяваў той, ня сьцяміўшы сказаць „добра“ ці „нічога“, як зраднік радасна крычаў: „Ага! Маеш бірку! Ты сказаў „нічога“, а паправільнаму трэба казаць „нічыво“. І ў руках прастака ўжо тырчэла бірка. Асабліва здацен быў на гэтыя штукі Лявонька. Дзеля таго, што ён шмат чытаў расійскіх кніжачак, якія бацька купляў яму на кірмашох, ён рэдка меў у руках бірку і ўмеў лёгка ад яе адчапіцца. Часта нават для забавы ўводзіў ён у спакусу тых сваіх таварышоў, якія старанна вучыліся панскае мовы, старанна адвыкалі ад мужыцкай, але ніяк не маглі адвыкнуць. Дастаўшы наўмысьля бірку, ён туляўся і падслухваў, як размаўляюць гэтыя „паны“ (так звалі іх у школе), а рабіў

гэта дзеля таго, каб аддаць бірку на канец заняткаў самаму заядламу „пану“, каб настаўнік пакінуў яго з біркаю сядзець у школе да цёмнага.

І хто-б мог разьлічаць, што бірка згіне так-жа неўспадзеўкі, як і звалілася на бедныя дзяціныя вучнёўскія галовы; што канец яе будзе няслаўны, а для настаўніка нават дужа прыкры?..

Найбольш цярпеў ад біркі Хомка Шпак. Выпадалі такія дні, калі бірка ня выходзіла ў яго з рук. Хомка зрабіўся папіхачом нават першагоднікаў, асабліва тых, чые бацькі пабывалі ў сьвеце, а гэта значыць—самых свавольных і зласьлівых дзетак. Нават справядлівы Лявонька колькі разоў усунуў Хомцы дзеля сьмеху праклятую бірку, пакуль не пераверыўся, што сьмеху ў гэтай справе мала, бо Хомка горка-горка плакаў, што ўжо і Лявонька яго пакрыўдзіў. Што-ж! ня кожнаму так, як Лявоньцы, могуць прывазіць з кірмашу кніжачкі з размалёванымі дужа прыгожа, у розныя колеры, вокладкамі. Вучнёўскі натаўп разумець гэтага не хацеў і сваім рогатам патураў настаўнікавай выдумцы, калі бедны Хомка стаяў ля печы на каленях з біркаю ў руках, як пабожны пан у касьцеле з сьвечкаю. Хомка быў адзін з сваім горам, і сэрца яго краілася ад крыўды й жалю. Бацька ў хаце—і той крычэў на яго, што дрэнна вучыцца... Каб яны самі ведалі каб яны самі спрабавалі, як гэта лёгка навучыцца гаварыць папанску! Толькі адзін абраз, не спачуваючы, не, але разумны, стаяў уваччу Хомцы ў часе яго пакут. Гэта быў абраз старога дзядзькі Тамаша, які на зборках зазвычай маўчаў, але меў сваю асобную ад усіхнае думку, калючую і дасьціпную. Усе

мужыкі ведалі, што настаўнік-жа павінен выбіваць з вучняў простую мову і ўсё дурное,—на тое-ж ён і настаўнік. І толькі дзядзька Тамаш, стоячы збоку, пыхкаючы сваю ўбогую піпку і раз-па-разу плюючы, толькі ён адзін першы здагадаўся сказаць—ці-то пра настаўніка, ці-то пра яго навуку: „Ат! Ня дай бог сьвіньні рог, а мужыку панства“. І хоць за ім пер-шым і другія сталі наракаць на унтэр-афіцэра за яго „сьвецкі форс“ і „дужа ўжо панскую мову“, але толькі Тамашовы дзядзькіны словы мёдам лёглі на сэрцы ў Хомкі. Настаўнік і ня любіў Хомку за тое, што Хомка ніякім чынам не хацеў прызнаваць ні таго форсу, ні тае далікатнасьці ў размове—быў самы мужыцкі паростак з самага дурнога мужыцкага карэньня. А Хомка ня любіў унтэр-афіцэра за яго бліскучыя боты, за яго чырвоныя наплечнікі і жоўтыя гузікі на чорным мундзіры, за яго панскае ла-маньне языка—і чырванеў, калі мусіў казаць, як і настаўнік, „как“, а ня „як“...

На тым грунце і адбыўся бунт, пасьля якога па-гінула бірка.

Пачалося з драбніцы.

— Да сьвіданьня!—казалі вучні, ідучы дамоў. І ў сваім рухавым груду жартавалі: „Да сьвістаньня! Да сьняданьня!“

Таго дуронства унтэр-афіцэр ня чуў. Але Хомка ці-то жартам, ці-то здуру бракнуў, троху астаўшыся пад самым настаўніцкім носам:

— Да сьняданьня, гаспадзін вучыцель!

— Застанешся да цёмнага!—схапіў яго настаў-нік;—бяры бірку!

— За што? Я ні ў чым не абмыліўся!—захныкаў спалоханы Хомка. Вучні прыстоілі.

— Ну, ідзі ды болей ня дурэй!—наўзьдзіў зьмякчыўся унтэр-афіцэр гэтым разам і пусьціў Хомку.

Як на тое ліха, быццам чорт улез у хлопца. Ён выскачыў з таварышамі з падворку на вуліцу, забыўся аддаць бірку, і тут прыставіў яе к лобу, скрывіўся дужа ёмка, удаўшы унтэр-афіцэра, і сказаў, як дзядзька Тамаш:

— Ня дай бог сьвіньні рог, а мужыку панства!

А ня ўгледзеў бедны, што ня ў клясе быў настаўнік, а вышаў сьледам паглядзець, як будуць расходзіцца. Пабачыўшы, як дражніцца нялюбы яму вучань, ён счырванеў аж на каліну, раптам падскочыў да Хомкі і даў яму ў каршэнь. Хомка зарыўся носам ў сьнег.

— Давай кніжкі! Давай кніжкі!—хрыпеў настаўнік і выдзіраў кніжкі з яго абпэцканае торбачкі.

Адабраньне кніжак адзначала тут, што дзьверы ў навуку назаўсёды зачыняюцца. Калі аб кім казалі: „Настаўнік адабраў у яго кніжкі“, гэта азначала, што нешчасьлівага пратурылі са школы без павароту.

Хомка, як скрозь туман, зразумеў, у якую вялікую бяду, сорам ад людзей і страх ад бацькі ён так неспадзявана трапіў. Сэрца яго зашлося... І тут Хомка быццам здурнеў першы раз у жыцьці сваім.

Ён усхапіўся з сьнегу на ногі, паставіў бірку якраз пасярод, на паднятае калена—і з шалёнай, як у бацькі, злосьцю—рраз!—пераламіў яе... Раскінуў канцы ў розныя бакі і паглядзеў, нічога ня бачы. Аж ізноў кінуўся і падхапіў адзін адломаны кавалак

біркі, пачаў ламаць рукамі, а дробныя кавалачкі—нават памог зубамі; патрышчыў-патрышчыў—і кінуў, спакайней і пагаспадарску, у той бок, дзе пад страхою, ля пуні, ляжалі дровы.

Усе скамянелі. Сам настаўнік ня ўмеў, што сказаць.

А Хомка заплакаў гаручымі сьлязьмі і паплёўся дамоў з пустою, бяз кніжак, торбачкаю, аддаліўшыся ад усіх вучняў, якія тож засмуціліся і ня ведалі, чым яго добрым пацешыць.

V

Шумяць над яго ўпоенай сонам дробненькай постацьцю лозы і веюць трывогу: „Прачніся!“

Жніво. Раньне.

Сьпелае жыта схіліла каласы. Блішчыць раса і буйнымі, круглымі сьлязьмі капае і з коласу і з тонкага залатога сьцябельля. Тхнець сьвяжынаю зямелька...

Там а там сінеюць чароўна-прынадныя галоўкі-красачкі ціхіх васількоў. Трыпутнікам, гугалем і мышыным гарошкам парасла высокая мяжа.

Падзьмець цёплы і густы, і лёгкі ветрык—і ад пажытняе сьцяны ільлецца і плывець пах упрэлай палявой зямлі і ціхамірнай няпрыметнай румянкі, сыплюцца ў сем колераў в сёлкі росныя пэрлы, дыхаючы ўгору духам цяплыні.

Шырокая а далёкая жоўтая ніва! Там, пры далёкім лесе, у дымнай імгліцы, мусіць, канчаецца яна.

Шарпае пад лёгкімі лапцікамі колкае і яшчэ поўнае соку іржышча. Грубыя, туга зьвязаныя снапы разьлягліся, як купцы, бавячы погляд. Ня хочацца

думаць, што там, на ўзгорачку, на пясочку, ёсьць і рэдзенькае, жыдзенькае, дробненькае жытца з малюсенькімі каласінкамі. Сумна там... Затое-ж тут, дзе яно буйнае, дзе яно густае,—надта-хораша! Дзятліна зелянее патройнымі лісьцінкамі. Клякоча скакунец-каваль. Гудам гудзіць сіня-пазалачваная муха. Трапыхаецца і снуець туды-сюды над жытам жоўценькая мятлушка.

О, змыслы нашага сялянскага жыцьця! Уцеха і радасьць, і харaство!

Во і лес. Сьцень і халадок. Рэдкія ў вышыні птушыныя галасы. Гушчарнік. Там пасуцца коні. Хлопчыкі пяюць, галосяць на ўсякія лады, як толькі іх сіла. Песьні бяз краю, без пачатку, без аддыхі. Хто—жалобную, хто—хаця ў скокі пусьціся, а нехта, з нахілам да няведамай яму навукі філёлёгіі і бывалы ў царкве, цярпліва прабуе і так і сяк, як праўдзівей і харашэй,—ён соткі раз пяець розна: „Госпадзі па-мі-луй! памілай! памілый! памілой!“— Усяк выходзіць на яго погляд ладна.

А нечыя жнеі прышлі ўжо на пастаць—пад самы лес. Лётаюць па-над жытнім морам каласяныя жмені і хаваюцца ў ім. Уздоймецца галава ў белай намётцы, блісьне на плячы гібінка сярпа, тонкія рукі круцяць вязьмо. І зрок задумана стаіць на дальнім ускраі паласы-шнурочка... „Відзіць маё вочка, што край не далёчка! Відзіць-жа і другое, што йшчэ ганей двое!..“ Схавалася белая намётка,—узьмятнулася чырвоная хустачка дзяўчыны... І дзьве жмені, гнуткія, шумацяць, мятаюцца і мятаюцца.

Вуха з радасьцю ловіць аднастайную музыку-іграньне сярпоў: хруп! хруп! хруп! І шамае жыта...

Подаўна час маленькаму канюшку прахапіцца ад смачнага сону і бегчы дахаты, несьці адтуль сьнеданьне касцом на сенажаць. Подаўна час яму прачнуцца і вылезьці з-пад куста: гняды конь узьбіўся на чужую пожню і выскуб тымчасам ужо добры лапік.

Нейкая няўцямная сонная трывога сьціскае сэрца, і няма сілы ачуняць. Сьненьні, поўныя бясконцага змаганьня, надзей і перашкод, паглынулі ўсю ўвагу, скавалі розум...

Сьніцца яму...

Калядныя сьвяткі. Вечар. На вокнах—маты, а за імі, за сьцяною, на вуліцы і на падворку—сьнег, лютая сьцюжа, дробная мяцеліца і цёмна, цёмна. Вось-то самая ваўчыная пара ў пахаваных сьнегавою дзяругаю, мутных і нямых, страшэнна-пустых палёх.

Прытульненька, хаця і скупавата, слабенька даець на сьвяточную хату сьвятло падвешаная на шосьціку лямпачка. На палу паселі бабы і гамоняць аб драбніцах жыцьця свайго.

Там і Хомкіна маці. Хомачка цярэбіць у руках шабадраную, з аблезлымі штучнымі баранькамі, шапку; пераступаючы растаптанікамі па масту, горнецца да матчынай спадніцы і пільнуе хвартука. Ён узіраецца на Лявоньку, што сядзіць за сталом і чытае кніжку, прыхінуўшы яе стаяком да вялікай булкі хлеба пад абрусом. Чытаньнік нездаволена ўзьнімае галаву на асяродак хаты, а дзе з кійкамі і косткамі (ад сьвяточнага абеду) гуляюць дзеці. Дзеці тлумяць галаву, але не падходзяць блізка да чытаньніка,—хай сабе ён чытае свае кніжкі і ня злуецца на іх. Хомачцы страшэнна карціць падыйсьці да

столу і ўзяць кніжку ў самыя рукі. Але нешта прыкавала яго: чуецца адзаду нейкае патаёмнае хрупаньне... (А гэта авечка, узятая акаціўшыся з сьцюдзёнае пуні ў цёплую хату, хрупае сянцо пад палом). Дзеці поўзаюць рачыкам, равуць: „Ай, воўк! Ай, воўк! Зьем! Зьем!“ Потым едуць конна—той на тым... І ўрэшце спраўляюць такі вархал і гармідар, што трэба супакайваць іх спачатку крыкам, а потым матузом ад хвартука. Ціхае сумаваньне ахапіла хлопчыка: чаму няможна падыйсьці і ўзяць у самыя рукі кніжку? У іх у хаце няма ніводнай кніжкі, а шматок газэціны, што прывязьлі з сольлю з Лугвенева, бацька разгладзіў, добранька зложыў і схаваў сабе курыць. Нельга паглядзець кніжкі: Лявонька злуецца—і не дазволіць. І гэты патаёмны хрупат адзаду страшыць... У задуме глядзіць Хомка на галузваньне і дуронства малых, і, калі іх пачынаюць біць за тое, што адураюць галаву, ён палахліва прыліпае ў куточку і жаласна самотнічае ў ім. Дзівуецца адтуль, што навакол ад сьвятла лямпы—зялёны персьцень, і ўва ўсе бакі—залатыя касулькі. Прыплюшчыць адно вока—касьнічкі растуць, бягуць далей, як жывыя. Чаму яно так? Ну чаму? Няма адгадкі, чаму... І яшчэ гэты патаёмны хрупат адзаду... І вось яшчэ: чорныя сьцені скачуць па сьценах і кутох—як бы й людзі, толькі нямыя, хоць і рухавыя,—яму страшна, ён палохаецца, але ніхто не спагадаець яму. А сьцені як слова, спуджаныя нейкім зданьнём, усё бегаюць і ківаюцца... І раптам скончылася патаёмнае хрустаньне, страшная чорная морда з агнявымі, кацінымі вочкамі зірнула з-пад полу... (А гэта авечцы дакучыла там і захацелася

выйсьці з-пад полу на волю). Жах абуяў хлопчыка, і ён валіцца наскрозьдоньня, глыбей, глыбей... Высака, хто ведае дзе, крычаць бабы: „Хомка! Хомка!..“

Крычаць бабы наяве:

— Хомка! Хомка! Шпак дурны! Коні ў панскі лог ускочаць,—забрытаюць лясьнікі! Дзе ты праваліўся, Хомка? Ага-ту! Ага-ту! Сьпіш пад кустом, абуза, і ня бачыш!—крычаць на полі жнеі.

— Прачніся, а прачніся!—шапочуць яму кусточкі лазовыя.—Табе сьніцца твая дзяцінная пара, але не тады—цяпер крычаць бабы, каб ішоў ты зганяць коні. Прачніся! Агу, будзе бяда!

Сон скаваў хлопчыка, замардаванага надмернаю працаю летняе пары. І няма ніякае магі парваць хваравіты ланцуг сьненьняў—і трывожных, і тамуючых, і супакойных...

...Вясна. Парыцца зямелька. Буры лес пукаццэ пачаў і ўжо ўкрываецца руньню ліпкіх лісточкаў. І поўныя вадою аборачкі разьліліся. Па вадзе шалёпаюць басанож малыя дуронікі, закасаўшы нагавіцы, задраўшы кашулі.

Цягаюць бабы па вадзе шэра-белыя суровыя палотны, па першых стужачках сёлетняй травы; гулка хлэпаюць пранікамі, галошачы воддаль вясёлым гаманам. Настаўнік, ужо трэці ў Асмолаве на Хомкіным веку, сын Лугвенеўскага царкоўнага старасты, узглабаўся на высокую дульку, поверх новай жоўта-саламянай школьнай страхі, абразаць пілкай-аднаручкай глухое гальлё. Настаўнік гэты, кажуць, добры, але Хомка ўжо ня ўчыўся болей, як яго сюды прыслалі. Настаўнік добры і добра адукаваны: скончыў настаўніцкую школу. Адна ў яго загана: страшэнны п'яніца. Ён

носіць акуляры, і акуляры яго зваліліся з дулькі, і ён, няўзоркі, смокчыць сваю цікавую куплёную пі-пачку з чырвоным цыбучком і пазірае адтуль, з вы-сакосьці, на бедную пакуль што, ды ўжо вясёлую, харошую вясноўскую відаль палёў, лагоў і лесу. Снудзяць сохі і бароны людзі па ўсіх дварох. І прыкра Хомцы, што бацька яго, мужык няспраўны, у такую пільную часіну, на познай прадвесьні, са-браўся-ткі лён церці, ляпае адзін у лазьні мяліцаю. А нічога!—ня толькі ўсё дрэнна робіць бацька: к вясьне кабылу во купіў, ато каторы год без свайго каня жылі. Ганарыстая купілася кабыла: ня хоча хадзіць на папасе, ліха нясець яе на жыта,—у са-махоці адкуль ёй і тая шпаркасьць у бягні бярэцца? Як запрагуць, дык хоць палкаю лупцуй яе—шпарка не бяжыць, а тут во ляціць і ляціць на жыта. Ра-зоў колькі бегаў бацька з лазьні зганяць яе са шкоды. „Вось, мусіць, злуецца“, разважае Хомка: „Пасабіў-бы яму пасьвіць кабылу, ды гаспадарская работа не дазваляе батраку“. Ішоў нехта міма, па шляху ля жыта, закрычэў: „Юркава кабыла ізноў у жыце! Абы забагацеў на каня, дык і пачаў чужы хлеб травіць“. Лягчэй Юрцы скрозь цэлы дзень разу хлеба ня ўкусіць, як пачуць такое ад каго. Кінуў вобзем раскірэку-мяліцу, рынуўся кабылу лавіць. А яна, дурніца, ня ловіцца і ўбрыкнуць яго ягліцца. Але-ткі забрытаў, сьціснуў ёй храпы нахрапнікам і прывязаў за повад да разложыстае вербы. Выкрышыў у плоце падгнілы зьнізу, але здаравенны кол, сьцяў аберуч і ну бастоліць дурнаватую жываціну. Заб‘ець! Авохці! Дадушы, заб‘ець! Дрыжыць усё ў Хомцы, як струна. Штосьці во-во парвецца... І вурзнулася

аб зямлю падбітая кабыла. Выцягнула, як дылда, свае нязграбныя ногі. Бяжыць туды, выючы, матка, бягуць на гвалт людзі. Трахнуў Юрка кулаком і жонку па галаве. Куламеса і выцьцё! Усе пачуцьці зьліліся адным комам і расьпінаюць кволую Хомачкіну душу: сум і жальба, злосьць і боль, і нейкая глухая пакора паняволенага перад няўхільнасьцю... „Ён думае, калі яму ні ў чым ня ручыць, дык можна кабылу да сьмерці забіваць, можна маму біць“, з надарванасьцю кажа некаму Хомка; ня жаліцца, не, так проста сабе кажа: „на кірмашы ўмаўляла мама, каб ня купляў гэтае кабылы, ня верыў цыгану, няладная кабыла... не паслухаў! Калі-ж ён з цыганом больш уважаецца, як з намі“. І горкае гора, як тая вада праз грэблю, прарвалася і залівае ўсё чыста буйнымі, гаручымі сьлязьмі. І рыгае, і сударжна хліпае: „Забіў кабылу... гы... гу...“

Ці ня дзіўна вам, што герой наш плача ўва сьне па скалечанай кабыле, а не па маці, жорстка зьняважанай бацькавым біцьцём? А ці ведаеце вы, што мець сваю кабылу—было найсаладзейшаю думачкаю ўсяе сям‘і цераз доўгі час? На тое, каб ужыцьцёвіць гэтую салодкасьць, пашлі недаспаныя раніцы дзяцей, што бегалі ў грыбы, зьбіраючы іх на продаж і рызыкуючы трапіць пад бізун панскага аб‘езчыка. На тое пашла яешанка самага вялікага сьвята, бо дзеля грошы на кабылу яйкі ехалі на Зэлікавым возе ў Воршу ці ў Смаленск. Тэй-жа думкаю палягчалася гарката дзяціных сьлёз і выцьцё і кляцьба маткі, калі Юрка ўпіваўся: слова „кабыла“ спыняла лішнюю чарку ў паветры край самага роту і ставіла яе назад на стол. Дык ці-ж можна раўнаваць з кабылі-

ным калецтвам матчыны сьлёзы і матчына выцьцё пад бацькавымі кулакамі—такія звычайныя зьявы ў штодзенным асмолаўскім жыцьці? Ці-ж ня сын свайго бацькі, ці-ж ня сын свае маці герой наш, калі найгарчэй плача ён ува сьне па сваёй скалечанай кабыле?

Шумацяць над яго ўпоенай сонам дробненькай постацьцю лозы і веюць трывогу: „Прачніся!“—„Прачніся,—шапочуць яму лісточкі:—сонейка высока-высока, гаспадыня клянець цябе на чым сьвет стаіць, а гаспадар, ня відзячы й ня чуючы батрачка са сьнеданьнем, варочаецца з сенажаці з касою і граблямі на плячы і клянецца выбіць з цябе тваё батрацкае гультайства і нядбальства“.

— Прачніся, прачніся, Хомачка: гаспадар блізка,—шапоча яму і ляшчына, цікуючы, што з гэтага ўсяго будзе.—Я хацеў-бы прахапіцца, я хацеў-бы стурыць гнядога з патравы і бегчы дамоў, але цела маё ня слухае мяне; яно разморана, яно прыкута нечым да зямлі...

Сьніцца яму цёплая раніца ўлетку, але ня будні, а сьвята... Такая-ж цёплая, чыстая раніца! На падворку, дзе сонейка цалуецца з залатою саломкаю, порскаюць парасяткі рабенькія і чарнюсенькія, бы жучкі, і пярэсьценькія ды аржава-рудзенькія—усе з гладзенькай шэрстачкаю, з маленькімі, дзяцінымі чысьценькімі лычыкамі. Жартуюць, клычуць саломку. Піскнуць, брыкнуць, схопяць жменьку ў зубы і ківіль-ківіль! ува ўсе бакі, круць-круць! дробненькімі закруцістымі хвосьцікамі. Рохкае матка іхная ў сьвінарцы, каб ішлі туды, дзе яна, а ім хочацца гуляць на сонейку.—„Вуль-вуль-вуль...“—чуецца пад страхою пры-

емна-негае галубінае вульканьне. Дзяцей сваіх песьцяць галубы, на волю іх гукаюць, лятаць іх навучаюць. То ў пуню, то з пуні ды на хату, на страху шпурхаюць галубы ды ўсё вулькаюць-брукуюць: і ў катухох, і на страсе пад сонейкам. Вулькаюць і мыюцца, насок аб насок точаць-смычаць, цалуюцца-мілуюцца, пёркі слабенькія выкідаюць. Голуб за галубкаю з ласкаю тураецца, разьдзьмухаецца-дзьмецца й грозіцца: вурр-вурр-вурр... Павурчыць ды ўзноў салодка завулькае, нега і тамуча—сам шызенькі, галоўка пазалачваная. Гострым лётам рэжуць чыстае, лёгкае, сіняе бяздоньне ластаўкі, выробляючы неспадзяваныя петлі і паваротки. Раптам нураюць яны ўніз, а тады стрэлкаю кідаюцца ўбок аж і ўзноў угору. Перабіраюць гострым шылястым крылейкам ці распусьцяць яго і шыбка плывуць, як-бы й ня ведаючы, куды яшчэ кінуцца. Зморацца, пасядуць на вільчыку на страсе, на дзядзькавай сяніцы—і шчабечуць белагрудыя шчабятухі, круткія, шыбкія пяюшкі-ластаўкі: „На моры, была, за морам была, ня бачыла такога хлапца Хамца: сьпіць-сьпіць дый падсьві-і-істывае...“ Ах, ужо высока сонца! Высока сонца—добры сьцень даюць яблыкі ў гаспадаровым садзе на грады, дзе сагнулася гаспадыня ў баразьне, бацьвіньне на абед ламаць. Буйнае, густое парасло ў іх сёлета бацьвіньне. Яшчэ не абсохла тут раса, яшчэ макравы мак,—не расправіў падзёнаму свае ляпёстачкі, аксамітавыя, чырвоныя ў добрага маку і бледа-блакітныя, з цямнейшымі плямкамі пры ложацьветніку ў мака-самасейкі. Яшчэ на тых ляпёстачках павісла брылянцістымі капачкамі сьлязлівая роска. Ды прабіўся скрозь лісьці на сьліўцы сонцаў ход—і зайграў вясёла ў тых капач-

ках... І харашэе мак, узносячы тут і тут, густа на густым шызым і квола-крохкім сьвежым сьцябельліку буйныя і дробныя мачынкі і груд цьвету; панік сланэшнік кружэлкай жоўтацьветнаю, загадзя пакутна асьмягаючы. Асьцярожна з-пад шурпатага лісту выкаціў свой бачок на ранішняе халадкавае сонца маладу гарбуз. А гарбузеньне, пазаняўшы завугольле і кожны закутачак, абходзячы, ды ўсё-ж глушачы тую моркву, рэпу і цыбулю, пнецца кручанымі вусінамі на плот і жаўцее сабе бліжэй да сонейка. Бачыць ярая пчолка яго жоўты цьвет—і зьвініць і паўзець на яго, набірае жоўтага пылу на свае бахматыя ножкі. Яшчэ не адцьвіў на сонца зялёны боб з чорна-белым цьветам. Віецца квасоля з павіслымі стручкамі-лапаткамі. Пасьля ранішняй расы вайстрэй нахнуць галаваценькія канапелькі. І бульбовая націна не зважае на бясконцу нясьпешную ў разрастаньні макрыцу і на прычэплівую, заблытаную бярозку, а бялее і жаўцее, колькі можа, сваім нядужым, простым цьветам бульбовым. Лёгкай, сьветлай хмаркай вылятае дым з коміна, там і там над хатамі... А ў тых хатах сьвяточных—дзе бліны, дзе скварачкі, а дзе і яешня на сьнеданьне, бо ня ўсе-ж і асмолаўцы такія незаможнікі, каб хоць у сьвята ня зьесьці скваркі. Гуляе срэбранымі касякамі і бліскучымі зайчыкамі сонца па лавах, па застольлю і на абрусе. Яшчэ ня справілася зусім ля печы гаспадыня, і стаяць некаторыя гаршкі і міскі на лаве і на судніку. Бралася ўжо месьці хату, а за нечым там пабегла—уздумала яшчэ—і пакінуты галень супакойна чакаець на яе пасяродку хаты. Мухі бяз клопату лётаюць над крошкамі па ўсёй хаце, а найболей за сталом і ля

судніку, туды й назад. Часам другая зычна зазьвініць з радасьці, як той авадзень. Хомачка вярнуўся з начлегу і сьпіць, бо сьвята, не хапацца на работу. Тармасілі яго разы два, што блін гарачы ёсьць, з ячнае мукі (блін ячны—смачны), ды адбіўся, пацмокаў трошку і ўзноў заснуў. І кацянё сьцёплілася ў яго пад бокам. Вось як слаўна! Праўда, зьбіў ён дзяругу з гарохвіны; часам моршчыцца ад сонца, сонны, адхінаецца; раскінуў рукі каросьлівыя, ніколі ўважна не памытыя; нагамі, пстрыкатымі ад цыпак, брыкае скрозьсоньня, бо мухі—ай, што за дакучлівыя мухі!—ліпнуць, аж ў рот і ў нос лезуць... Ды ня ўсё-ж па гору плакаць, ды ня ўсё-ж па ім тужыць! Ёсьць і ў Хомкіным маленстве залаценькія дзянькі; і яму-ж порскалі парасяткі на сонейку на саломцы; і яму-ж галубчыкі вулькалі, а ластаўкі ў сінім, чыстым, цёплым бяздоньні купаліся; цьвіцелі-ж і яму тыя добрыя і простыя макі... Ды еў-жа і ён салодкія яблычкі! Эх-хэ-хэ! дый ня ўсё-ж, ды ня ўсё-ж па тым па гору сумаваць, дый ня ўсё-ж па ім тужыць!

Сьніцца яму, сьніцца яму...

Цішэй шапочуць лазовыя лісточкі: „Прачніся прачніся!..“ Няма надзеі: сьпіць хлопчык, як забіты. А пара-б й выспацца!

Аднатонна зьвініць яму над вухам авадзень. Мятлушка з рабенькімі крылцамі снуець над ім свае нявідныя ў паветры ўсновы.

І ўжо сьніцца яму, сьніцца, быццам хлопам валіць сьнег і стогне завіруха. Зіма. Грудам сыпляць па вуліцы хлопчыкі-вучні з торбачкамі на плячох. Гарадчанцы кідаюць сьнежкамі ў асмолаўцаў. Хомка ціха, але ўпарта ваюе за сваіх... Прыціснулі іх га-

радчане, трапіў Хомка ў глыбокі сумёт, праваліўся— і тоне глыбей, глыбей... А байбус-гарадчанін шпурляець і шпурляець у яго балючымі крамянымі сьнежкамі, няўпрыцям узлаваўшыся ў гульні.—„За што?—са сьлязьмі ад крыўды, глыбокай і што краіць душу, нячутна й самому сабе пытаецца Хомка,—за што?

Над ім стаіць гаспадар, і грабяльнішча са злою разьюшонасьцю стукнула па разамлелым, зьняможаным прыспаным целе.

— За што?!—выстаўляе рукі спуджаны со-сну Хомка... Усхопліваецца, цяміць...

— Дзядзечка, ня буду! А родненькі, ня буду! Баліць!..—загаласіў ён, бедны.

— Яшчэ пытаешся, за што! Во я табе спаганю сон! Ах ты, сукін ты сын! Гультай, батрацкая натура! Во я табе, сукін ты сын!..

Эх, не да канца ты поэт, сабака!

І дзень—як дзень... Сьнедалі, тады хадзілі разьбіваць сёнешняе і падварачваць учарашняе сена. Абедалі, тады награблі тры вазы сухога на балоце і пакачалі ў кучкі вык. Вярнуліся, тады Хомка занёс бабам на жніво гляк сьцюдзёнае вады, а гаспадар раскладаў пад асецьцю і падмятаў гумно. Баяліся, каб не нахмарыла, і, схапіўшы па кавалку хлеба і па кусту цыбулі, коні ў аглоблі—і затарарахалі, затарахцелі, закурылі пылам па шляху на поле па снапы.

І дзень—як дзень... Толькі болей пільнуецца Хомачка паказаць рупнасьць сваю ў рабоце, болей дагадзіць, каб забыўся гаспадар на яго сон і што спозьніўся з начлегу.

Яшчэ яны мімаездам напаілі коні ля калодзежа, і ня з жолабу, а з вядра, а што засталося ў вядры, гое вылілі каню, кожны свайму, пад бруха.

Яшчэ той галуза, што ўчапіўся быў за Хомкіны калёсы пад'яжджаць, сеўшы абенаж на жэрдзь*), ухапіўшыся за наклеску, каб не зваліцца, і перабіраючы нагамі, быццам едучы, як яму хацелася, на „лі-са-пе-це“,—яшчэ ён, саскочыўшы ад Хомкінай пастрашкі пугаю, сонна пляцецца назад да свае хаты і лукава паглядае скрозь плот у чужы гарод і цераз леску ў чужы сад: ці ё хто ў будцы ці не?

Яшчэ доўга баўтаецца пасьля іх ля калодзежа вага, а дзяўчынка з чужога поля ловіць яе паднятаю вышэй за галаву худзенькаю і цьмянаю ад сонца праваю рукою, а леваю абцірае дзяціны пот з лобу і вачэй, шыбка і хораша нахіляючы русявую галоўку навотмаш, набак. Харошая дзяўчынка! Круглы носік і шэрыя вочкі. І чырвонаю гурынаю вышываны палічкі на кашульцы. Злавіла. Закруціўшы почапку, каб не ўвалілася вядро, глыбока топіць яго з канцом вагі—і цягне сьцюдзёнае-сьцюдзёнае вадзіцы... Прагавіта п'ець з вядра сама, прыпаўшы к яго крайчыку засьмяглымі вуснячкамі і абліваючы няўмысьля саматканую спаднічку, а тады цэдзіць у дубовую круглую бітлажку. Цяжка ёй наліваць...Аблілася дужа! І сарамліва іншы раз азірнецца, ці ня пройдзе міма які хлопец з гэтай чужой вёскі,—быццам таму хлопцу дужа яна ў галаве, такая малеча. Бачыце, міравыя пасярэднікі і старасьвецкія камор-

*) Ці. як кажуць у іншых мясцовасьцях нашае прасторнае бацькаўшчыны. рубель.

нікі, наразаючы сялянам ад паноў зямлю, зрабілі так, каб дзяўчынка мусіла бегчы ўлетку па ваду з свайго жніўнога поля ў чужы калодзеж, бо да свайго дужа далёка.

Яшчэ ідуць з поля нечыя дзеці, хлопчык і дзяўчынка, і нясуць наповірку, на кіі, пустыя абедачнікі-спарышы ў махрастых раскарачах. І сварацца, што заблыталіся недзе ў жыце, забавіліся ў красках на някошаным аборку, а ў іх-жа яшчэ і сьвіньням ня сечана, і цялушку, выходзячы з абедам, забыліся выпусьціць з пунькі на атаву і там на коліку прывязаць, каб ня лезла ў капусту, бо можа паламаць і выверну̂ць качаны. І пакутуе цялушка ў пуні.

Яшчэ яно быццам да вечару дужа... далёка...

Ды неўзабаве кіне сонейка над лесам чырвоныя заходнія касулі, што з прыгожага, але трывожнага сьвятла. Сплывуцца сьветленькія воблачкі ў бліскучахмарныя з краёў грудкі і вялікія сярэбраныя кучы. Асьвеціцца закат ціхім, супакойным, роўным полымем—і лягуць прахалодлівыя сьцені. Звалчэе троху на дарогах пыл... І пасядуць куры на шасты і дошкі пад цёмнаю і цёплаю страхою.

І вось ужо сабака бяжыць з поля, ад жней і ад касцоў; шчэміцца скрозь няшчыльна зачыненыя дзьверы ў хату—хоць-жа да сьвінога цэбра з мешанкаю і малою скарыначкаю хлеба. Эх, не да канца ты поэт, сабака! Падаў цалюткі дзень на палёх, лясох і сенажацях, радуючыся хараству прыроды і сабачага жыцьця. А цяцер во забыўся ты на ўсё і, падцягнуўшы, як хорт, бруха, шукаеш скарынкі хлеба ў брудным сьвіным цэбры, глыбока макаючы і пэцкаючы разумную сваю морду.

VI

...і ён, наш бедны, сарамлівы Хомка, асалапеў ад радасьці...

У цяньку, пад павецьцю, ля дрывотні, яшчэ не растаў халадок ліпнёвага раньня. Але ўверсе, над пуняю, ля самога вільчыку, ужо ліецца-пераліваецца жывое срэбра з нагрэтага паветра, дакляруючы кірмашоўцам гарачы дзень на кірмашы ў Лугвеневе. Дрыжыць яно і мітусіцца і ўжо патроху зьнікае з воч, і ўжо няма... Скрозь—сіняе, блакітнае, бы лёнаў цьвет, вялікае цёплае неба.

А ўнізе, пры сьцены пад хатаю, на самым прыпёку і пад тым сьвяточным блінным пахам, што так прыемна тхнець у напята-расчыненыя дзьверы ўжо дужа прыпякае Курту, і ліпнуць ёй а свою на зьедзенае ў больку вуха бязьлітасныя мухі з гною. Разамарыла сонейка гультайку, і яна з прысілу, хаця-б мала-мала шавяльне сваім кудлатым, як каўтун, хвастом, і з крайняе патрэбы схавае раскрываўленае вуха ў лапу. З цярпліваю няўмешкаю ўва ўсякія, звычайныя, і часамі нязвычайныя, людзкія справы, бокам плюшчыць Курта вочкі ад бліскучых Петраковых ботаў, якія Хомка давёў да глянцу, што аж можна паглядзецца ў іх, як у люстэрка, і выставіў на ганку.

Не дарма стараецца так Хомка: ён сёньня пойдзе з гаспадаровым сынам на кірмаш. Пара, пара схадзіць і Хомцы! Сёлета ў касе ідзець ён з Петраком плячо ў плячо, як зусім вялікі хлопец. А Пятрок, праўда, што гаспадарскі сын, другі ўжо год шукае-выбірае сабе жонку, езьдзіць у сваты. Абы сьвята—ён на йгрышчах, на кірмашох. Пятрок езьдзіў у Сма-

ленск, разы два пабыў у Магілеве, а Воршу дык і лічыць яму няма чаго! Пятрок хваліўся, што ехаў у Смаленску на трамваі. На параходзе і то ўжо плыў ён, калі з хлапцамі й дзеўкамі хадзіў маліцца богу ў Бялынавіцкі намастыр. Хомка-ж, блізу роўны яму ў рабоце, нідзе далей Лугвенева і Шчаснага ня быў і сьвету ня бачыў.

А балазе—Пятрок! Ато-ж і сёньня павёў-бы Хомка пасьвіць коні. Ды вось, за колькі дзён да кірмаша Пятрок надумаўся, даклераваў, і надумаўся, пастукаўшы кулаком у грудзі, што зводзіць на кірмаш хоць раз і Хомку. Ужо-ж вялікі, брат ты мой, хлапец! Дзеўкі лупаюць вачыма на яго пушок хоць і пад кругленькім, дзяцінным яшчэ носам. Калі няма ім большых хлопцаў, дык лезуць да яго, чапаюцца, жартуюць... А ён—як і ня хлопец; бацька забірае сабе ўсё, што ён заробіць, а не пашыў яму яшчэ ніводных ботаў, ня справіў сыну аніякіх ні разу ўбораў... Пятрок сказаў, што дасьць Хомцы абуць на кірмаш свае старыя боты, а ў свайго бацькі папросіць яму чорныя штаны і саламяны брыль. Брыля гаспадар не шкадаваў, бо той брыль быў надта стары, запэцканы і ў дзюрках: дастаўся ён гаспадару ад старога дзяка-нябожчыка за нейкія паслугі. Але штаны наробілі нямала клопату. Даў-бы Пятрок свае старыя, дык дужа вялікі на Хомку. А гаспадар упёрся, што ня дасьць .сваіх новых штаноў. Зло брала старога, чаму Юрка ня справіць сыну чорных штаноў, бо сын-жа ходзіць па людзёх ня першы год і зарабляе... Чаму-ж ён яму ня справіць хаця з чортавае кожы? Нешта аднаго разу, пасьля спрэчак старога з Петраком усё за гэтыя штаны, Хомка неяк украдня шуснуў за парог і пабег у пуню.

Гаспадар вышаў за ім сьледам і неўспадзеўкі дапільнаваў там, што Хомка горка плача, схіліўшыся ў куточку на сьцяну. Бачыце, лагодная Хомчына натура, узгадаваная ў старых звычаях, забараняла яму выказаць свой жаль на бацьку пры чужых людзёх, і ён схаваўся краіць сэрца ў пуню. Стары ад такога ўчынку расчуліўся і сказаў Хомцы, што дасьць яму надзець штаны, каб толькі-ж уважаўся, каб не падраў, каб не запэцкаў дзёгцем ці ў зеляніну, лежачы на траве.—„Глядзі-ж, Хомачка, глядзі, шануй іх, бо яны-ж новыя!"—настаўляў яго стары, калі даваў штаны.

На кірмашох Хомка, блізу таго, ніколі і ня быў. Гаспадаровы дзеці пойдуць, а ён, служка, астаецца пасьвіць коні. Нявыяўна-нявыяўна было толькі яму ў памяці, як вазілі яго хворага ў Лугвенева, у больніцу, калі якраз быў і кірмаш. Ён пралежыў тады цалюткі дзень на сваіх калёсах, сярод голага лесу ўзьнятых і падвязаных аглобляў, мноства коні і кароў, натаўпу людзей. Ён бачыў там чорных цыганоў, крыклівых і газардоўных. Яны таргавалі ў мужыкоў коні і ўсё плёскалі тым мужыком па далонях. Яму тады балела галава, яго дужа нудзіла і не карціла яму, хвораму, браць у рукі паліванага коніка, у зялёныя і жоўтыя шнурочкі, што купіла яму матка. Так і ляжаў прыгожы конік бяз увагі. А гасьцінцы: вялікая цукерка ў залатой з махрамі паперцы, вяселца дробненькіх жоўценькіх бублікаў і кухан, ліпкі ад нечага салодкага і паколенымі згары дзірачкамі,—неспадзявана згубілі тады ўсякую прынаду. Да іхных калёс прыходзіла з маткаю худая і лупавокая Малка, Лейзарава жонка, таго Лейзара, што некалі дзяржаў у

Гарадцы, а потым у Асмолаве кузьню. Цяпер яны пераехаўшы ў Лугвенева. Маці і Малка гаманілі, казалі адна аднэй бабскім звычаем, пра ўсе свае злыдні, уздыхалі, жаліліся, адылі падатна жартавалі і сьмяяліся самі з сябе. Калі хто бачыў, як сьмяюцца цяжка-хворыя або скачуць сухотнікі, дык гэты сьмех быў тое самае ці нешта надта падобнае. Малка гладзіла шурпатаю рукою Хомку па галоўцы; і хаця было няпрыемна, ён дараваў ёй. А яна чамусьці, відаць, забыўшыся, звала яго ня Хомачкам, а Хвядоськам і пыталася, ці ён яшчэ не забыўся на Іцыка і Ханку, яе дзяцей: бывала, гуляў з імі ў Асмолаве і ня біўся, як другія дзеці, дужа дружыў з Ханкаю, ды неяк адноўчы ўкінуўся з ёю ў глыбокую ямку з вадою, і ўсе тады надта папужаліся—думалі, што яны там зальлюцца. Хомка троху прыпамінаў, але нявыразьліва баўтануў галавою, бо ня меў ахвоты размаўляць і аж дзівіўся, адкуль гэта ў іх, у маці і ў Малкі, бярэцца столькі чаго зюкаць. Ну, пагаманілі-б троху—і даволі, дык яны гамоняць, і гамоняць, і гамоняць... Малка-ж гладзіла яго негенька, як таго Іцыка, і казала вельмі жаласна, што беднenькі Іцык хварэў на шкарлятыну і памёр у яе на руках і на вачох у самога пана доктара Квяткоўскага. А весялей казала, што яе разумную, уф якую разумную, Ханку заможная бабуля ўзяла да сябе ў Смаленске і адукуе там у такой школе, у якой вучацца толькі паненкі, дочкі заможных людзей.

Эх, калі тое што было! Цяпер Хомка—дарослы, і пойдзе на кірмаш як мае быць. Боты, брыль, чорныя штаны і белая вышываная кашуля! А коні папільнуе сёньня гаспадар: дзеля вялікага хлапца, як цяпер Хомка, здаўся стары на такую ласку.

— Барджджэй, Хамец!—гукае Пятрок.—Барджджэй, бліны ўжо на стале.

Ды Хомка і сам хапаецца, каб ногды не спазьніцца. Ня рана ўжо... Над страхою пчолы гудуць ужо падзённаму. Кулямі дзьвінкаюць яны цераз пуню з саду, а ў тое замор'е, што сінімі мядовымі краскамі зацьвіло. Вулькаюць галубы на вульчыку, пішчаць галубяняткі ў падвешаных пад стрэху катухох, ціўкаюць на плоце і на пуні верабейкі. Разгулялася пагода. Хыкае, высалапіўшы язык, Курта і стамавана і пагультайску віляе на Хомку кудлатым сваім хвастом. Пхне блінным пахам... Добра будзе на кірмашы.

— Слухай, Хомка!—казаў па дарозе Пятрок.— Слухай, братка! Я там сяньня буду гуляць з гарадчанскаю Аўдуляю, а гарадчанскія хлопцы, ліха іх ведае, можа зачэпяцца біцца... Дык ты пільнуй! Як якое што, дык ты мне і міргані, а сам зараз гукай асмолаўцаў.

— Добра, добра,—патураючы, адказваў Хомка, але нешта трывожлівае і няпрыемнае скаўзанула яму краем пад лыжачкаю. Нашто гэта біцца? Вось яму так добра... І ўсім павінна быць добра. Хаваючыся ад сябе самога, сарамліва аглядае сябе ён: боты блішчаць... праз саламяны брыль падзьмухае ветрык. І так ён здаволены, так радасна дыхае лёгкім паветрам у полі, з такою ўлюбёнасьцю аратая лашчыць вокам ніву, што пра бойку яму й думаць ня хочацца. Да ўсіх казаць нейкую найласкавейшую мову, усім рабіць нешта найпрыямнейшае жадаецца яму.

Хто пазнаець у ім батрака? Сына—заняпалага п'яніцы Юркі? Ён, кажуць, хлопец як хлопец: можа

й ня дужа прыгожы, а ўсё-ж ткі троху прыгожы. А цяпер-жа так прыбраўся! У Лугвеневе зьбярэцца многа харошых дзяўчат, вясёлых і хораша ўвабраных,—і Хомка будзе любавацца на іх, колькі яму захочацца. І яны будуць з ім, як з роўным. Ніхто не падумае пра яго што благое: гуляе хлопец на кірмашы—ну й гуляе!

— А ведаеш ты што, Пятрок,—кажа ён, калі параўняліся з гаем;—скіну-тка я тут боты... Нагам лягчэй, і боты на карэньні зьбівацца ня будуць...а?

Пятрок усьміхаецца: надта ўжо клапоціцца батрак аб гаспадарскае дабро.

— А як сабе хочаш,—кажа ён.

Пакуль Хомка разуваўся, іх нагналі другія асмолаўскія хлопцы, і са сьмешкамі і жартамі пашлі ўсе гаманлівым і сьмелым грудам.

Няўпрыцям прышлі ў Лугвенева, знашлі знаёмых, і яшчэ знаходзілі з усіх бакоў, і разглядаліся па ўсіх бакох, а глядзелі так, быццам яны зваявалі гэтае мясьцечка або нейкую радасьць прынесьлі яму, што прышлі кірмашаваць...

Хомка тут яшчэ раз паслухаў Петраковыя наказы, як рабіць у магчымай вайне з гарадчанямі, а тады неяк адбіўся і адзін удаўся ў натаўп. Ён ведаў, што Пятрок спачатку будзе шукаць Аўдулю, —а пакуль-то яшчэ знойдзе!—потым з ёю паходзіць, пагуляе і будзе, мусіць, частаваць яе півам, а вайна калі й пачнецца, дык-жа ня зараз. Хомка быў адзін спаміж мноства людзей, і няма ведама чаго—нейкі сум агарнуў яго... І грошы ё ў кішэні, можна купіць салодкае вады і прэжаных сланешнікаў і можна пакатацца на драўляным кані ў крузе пад музыку.

Аднак ён меўся ў адзіноце, у нясьмеласьці і яшчэ ў прыкрасьці ад ваганьня: патраціць на сябе гэтыя грошы, якія даў Пятрок, ці не патраціць? Другія хлопцы скакалі да зьнямогі, а Хомка некалькі разоў памыкаўся запрасіць на польку маладзенькую дзяўчынку з Гарадца, просьценка, але міленька ўвабраную і маўкліваенькую, але харошую, ды аніяк ня мог насьмеліцца. Калі вялікі груд глядзеньнікаў раптам шухнуў у бок ад азяпелых, не глядзеўшых ні на кога й ні на чога каля сябе наўкола, скакуноў, яна мімаволі схапілася за яго руку, каб не заваліцца, і ён, наш бедны, сарамлівы Хомка, асалавеў ад радасьці і сам ня ведаў што залапатаў ёй нешта з буйна затыхаўшым сэрцам.

— Ганутка!—крыкнула ёй яе таварышка з кругу, думаючы, што яны ў пары:—чаму-ж ты з ім ня скачаш? —і засьмяялася.

— Пойдзем, калі хочаш!—коратка кінула яму Ганутка, і не пасьпеў ён абдумацца, як нязнаная сіла скранула яго рукі-ногі і пакруціла яго з ёю ў польцы.

Скакаць Хомка ня дужа ўмеў і скакаць было нязручна: пара налятала на пару, цяснота, а ногі зьбіваліся з тахту, бо кірмашовы гук і галас глушылі музыку... Вялікі пыл абняў тут усё-чыста. Хомка, апрача таго, сароміўся сваіх потных, ажно мокрыя былі, далоняў і ня мог сябе прымусіць, каб не глядзелася няведама куды міма Ганукі, а каб глядзелася троху пад ногі, а троху-ж і на Ганутку. Дык не: на плечка ёй кінуць вокам яшчэ сяк-так мог, а вока ў вока—аніяк! І ня меў ён таго задаваленьня, аб якім так лятуцеў.

Па скоках ён сарамліва ёй падзякаваў, а яна шчыра ці няшчыра, але з дзявочай ласкаю прамовіла:

— Як ты добра скачаш... З табою дужа лёгка...

І трошку з ім прашлася. Апынуліся ля будкі з салодкаю вадою. У будцы таргавала якраз Малка. Яна прыглядалася-прыглядалася, але ў такім вялікім і прыбраным хлопцу нізашта-б не пазнала Домнінага Хомачку. Калі-ж ён працягнуў да яе руку і сказаў ёй, недамысьлівай: „Я—Домнін сын“,— Малка паставіла яму і яго дзяўчыне самую вялікую пляшку салодкае вады і два гліняныя кубачкі, хаця другім парам давала толькі па адным, насыпала дзьве шклянкі падсмажаных сланешнікаў, паклала два пернікі (якія тут завуцца папраднікамі) і пахваліла Ганутцы Хомку, нібы нейкага свайго радню. Хомка трошку вагаўся: ці купляць тыя пернікі?— але Ганушка, адчуўшы гэтае ваганьне, так прыхільна сказала дзіцячым поглядам сініх вочак: „Ня трэба, до‘ й бяз іх“,—што яму раптам нязвычайна забажалася канешне ўбачыць пернік на яе чырвоненькіх, мякенькіх вусначках.

Калі-ж яны так сядзелі і частаваліся, падышоў сюды дзед з цэлым бярэмам дудак-пасьвісьцеляй. Дзед перакінуў бярэма на левую руку, узяў адну пару, прадзьмуў іх, абцёр і зайграў свадзёбную песьню, каб прывабіць на свой тавар купцоў. Усе— і Хомка, і Ганутка, а навет заклапочаная сваім убогім торгам Малка—з прыемнасьцю слухалі, як ён іграў. Груд моладзі абступаў усё цясьней старога дудачніка, аж вось нейкі паніч, мусіць, паповіч ці малады настаўнік, захацеў выбраць у яго адну пару.

Перабіраючы ўсё бярэма, якое стукала, як стукае ўсё пустое з тонкімі і звонкімі сьценкамі, ён сказаў аб аднэй пары:

— Эта пара нікуда негодна!

— Нягодна, малады чалавек ?!—вясёла зьвярнуўся да паніча дудачнік, узяў гэтыя дудкі з бярэма і, не адвязваючы іх, а толькі троху да іх нахіліўшыся, зайграў... Ды так зайграў, што вялікі груд людзей адразу сьцішыўся, слухаючы...

— А што: нягодна, малады чалавек? Во й бярэце за тры капейкі і йграйце на здароўе, пацяшайце сябе і добрых людзей... Толькі вы на іх так не зайграеце.

Тады Хомка нясьмела пахваліўся сваёй дзяўчыне, што і ён умее іграць на пасьвісьцелі, толькі, пэўна-ж, так, як дзед, не зайграе... А дзяўчына прыхільна слухала.

Тымчасам недалёчка адгэтуль у Петрака пачаўся з гарадчанямі вялікі здор. Гарадчане, наругаючыся, махалі грушавымі тросткамі, абступіўшы з усіх бакоў сваёю вяткаю яго і Аўдулю. І ўвесь разбойны груд марудна рушыўся да Малкінае будкі. Пятрок шныхаў вачыма, шукаючы Хомку і асмолаўскую грамаду. Малка, пачуўшы нядобрае, штосьці шапярнула Хомцы на вуха. Ён ускочыў і меўся кінуцца туды, дзе скачуць, бо там былі бязмаль усе асмолаўцы. Аж у той-жа момант, на вачу, але зьміргнуць вокам, бусайла-гарадчанін перацягнуў Петрака па плячох сукаватаю папірашкаю і распаласаваў яму яго крамны чорны пінджак. Ганутка ўхапілася з вялікага ўпуду за Хомку так, што яму няможна было вырвацца. Беглі на падмогу асмолаўцы, уцякла

некуды Аўдуля, загаласіла Малка ў небясьпецы за свой тавар. Другі гарадчанін, п'яны-п'янюсенькі, убачыў пры будцы асмолаўскага батрака з гарадчанкаю—і ані з тога, ані з сёга дыргануў суножку пад малкіным ятком-услонам... Усе цукерачкі, сланешнікі і бедныя мудрагелістыя асушачкі пасыпаліся бобам у пыл, вокамгненьнем трапляючы ў кішэні ласых свавольнікаў-малечы, што тут як тут былі. Хомка на ўсю сілу, з абурэньня, штурхануў п'янога буйлу ў грудзі, але неяк зачапіўся ботам за колік будкі, адарваў абцас і сам шлёпнуўся і расьцягнуўся ў пыле. На яго нехта заваліўся, нехта наступіў нагою, а белая вышываная кашуля жаласна запэкала і ўпэцкалася. Падбеглі асмолаўцы і зараз звявалі гарадчаняў і аправілі Малкін гандаль. даўшы троху ў каршэнь гарэзьлівай малечы і шчодра заплаціўшы за салодкую ваду, якой цяпер, пасьля слаўнага бою, выпілі многа. Малка з большага зьмятала ніткаю Петракоў пінджак, а Пятрок у ваднэй кашулі стаяў героем сярод дружыны, рагатаў на ўсю глотку, сьмешна паказваючы, як адбывалася прыгода, і пшкеліў з гарадчаняў, з таго, як яны ўцякалі пабітыя.

— А дзе-ж наш Хомка?—пыталіся хлапцы.

А Хомка, зьбіўшы з сябе крыху пыл, уцёк за будку шукаць Ганутку... Сэрца яго зашчымела: дзяўчына сядзела з адным сваім гарадчанскім хлопцам, якраз брацеьнікам таго п'янога, што абярнуў услон. Хомка прыстоіў за рогам будкі, каб ня кінуцца ў вочы, і ўбачыў, што Ганутка сьмяецца, а той ёй нешта кажа. Хомка прыліп, калі пачуў: „батрак... хварсіць у чужых ботах і ў гнілым брылі“. Хомкі-

ны рукі адразу асьцюдзянелі. Яму карціла кінуцца на ворага, і кінуўся-б, каб толькі ня было тут гэтае Ганусткі. Добрая-ж і яна! Ды гостры гнеў хутка зацьміўся цяжкім прыгнётам, адчаем і злосьцю да ўсяго на сьвеце—так, як бывала і ў яго дзеда і ў бацькі, алькаголікаў. Яму цяпер было так, быццам ён—гэта ня ён. Нехта другі, а ня ён цешыўся з харошага жыцьця яшчэ сяньня ўраньні. Нехта другі, а ня ён, а калі ён, дык ня ўчора надвечар, а даўна-даўна, як у тумане, сядзеў на ральлі, скарадзіўшы пад жыта... Праляцела, як сон і з нейкім болем і цяжкасьцю вялікаю, што гэта-ж ён сам сядзеў учора на ральлі... адпачываў у чырвоным золаце сонца на захадзе... смакаваў сала з халодным блінам... радасна пазіраў на роўненькія сьлядкі ад кляцоў... на сваю добрую працу... І быў тады шчасьлівы, здаволены жыцьцём—жыцьцём аратая,— бо ў тым была праўда жыцьця... І думаў тады салодка аб Лугвенеўскім кірмашы, пагуляць на якім меў права за сваю працу... Хто-ж гэта пераняў яго, зрабіў яго іншым, адабраў у яго радасьць і супакой і апаскудзіў яго?--Чаго цяпер жыць? Адно... памерці! Але і думка пра сьмерць праходзіць бязуважна... Усё на сьвеце нічога ня варта... А бадай-жа яно проклята было!

Хлопцы знашлі Хомку, пацягнулі з сабою і ўпаілі нейкаю бурдою—мешанінаю гарэлкі з півам і салодкаю вадою. І ўсё рагаталі, рагаталі... А тады, пабраўшыся падпашкі, а іншыя, абшчапіўшыся з дзяўчатамі, пабрылі з песьнямі, і ўсё з рогатам, з дурным гоманам у сваё Асмолава.

Хомку валок Пятрок — і ўсю дарожачку строіў жарты з яго першага вялікага кірмашу, з яго пер-

шых заляцаньняў да дзяўчыны і з таго адарванага абцаса. Ён выцягнуў абцас у Хомкі з кішэні, шпурляў далёка наперад па дарозе, станавіўся ракам, станавіў і Хомку так-жа сама ракам—і абодвы паўзьлі па траве, курняўкаючы, як каты. Паўзьлі да таго месца, дзе шпякнуўся абцас, знаходзілі яго, і Пятрок ізноў кідаў, і ўзноў яны, п'яныя, вытвараліся катамі...

Хомцы было ўсё-'дна. Тупое і цяжкое нейкае адурэньне нашло на яго, прыціснула яго, згняло яго...

Ён пакараўся Петраку, ішоў, поўз, сьмяяўся, крычаў і пяяў, і хацеў плакаць... І з такім-жа тупым подзівам заўважаў патроху, што духаты ўжо няма, што распаўсюдзілася прыемная вечаровая прахалода, налягае змрок з цёмнаю начою...

VII

Вазьмі, маці, пяску жменю,
Пасей, маці, на каменю:
Як прыжджэшся пяску ўсходу,—
Тады верне сын з паходу...
З народнае песьні.

Вайна засьпела раптам: каго ў полі, каго на сенажаці,—і адгукнуліся на страшную навіну неяк лёгкадумна і вясёла. Запасьнікі пакідалі косы, цалюткі вечар пілі і елі, быццам у вялікае сьвята, гаманілі дужа многа і абы-што, і ўсё з адбіткам незразумелай хваравітасьці, як у трасцы.

А рана-раненька па ўсіх дарогах пацягнуліся гаманлівыя ці нямыя падводы з мужчынамі й бабамі на зборніцу ў горад.

Далей была зіма, наборы некрутаў і запасных за новыя гады, надышла вясна, другое лета,—і здавалася, канца гэтай нудзе ня будзе...

Людзей паменшала, дзеўкі пасмутнелі бяз хлопцаў і вясёлых кірмашоў, старыя-ж сталі раздражнёныя і цераз сілу ўзьдзержаныя, як слова перад споведзьдзю ў вялікі пост.

Тужлівасьць і нуда запанавалі ў хатах. Зацяглая і нерашоная вайна, як хмара, павісла кожнаму, і пад яе шэраю заслонаю не хапала даўнейшага сонейка і вясёлых яго кос.

Не давала рады прысіленая пабожнасьць дзядоў і бабулек. У царкве было пуста на мужчынскай правай палавіцы і засмучона на дзявочай левай. Не карціла цяпер і дзеўкам хадзіць сюды: там цяпер кожнае сьвята адпраўлялі малебны за здароўе, а часам, і ўсё часьцей, і панахвіды.

Дзяўчатам прыямней стала хадзіць у воласьць і на пошту, дзе было можна хоць што-небудзь пачуць аб іхніх судольніках даўнейшага жыцьця.

Дзяўчаты мяталіся цяпер з лістамі, як-бы ўсе яны былі пісьменныя... Але што раз, то горшыя прыходзілі навіны: гарадчаніна Хвядоса, што некалі разбурыў торг у Малкі, забіла ля арматы сваім заскепленым пры зараджаньні і тут-жа бухнуўшым набоем; Петраку троху пашчасьціла, бо трапіў у палон здаровы (Аўдулю дражнілі векавухаю); пра многіх-жа хлапцоў ня было ніякіх вестак па цэлых месяцах — мусіць, яны былі ўжо забітыя.

Хомка цяпер рупліва спраўляў усю гаспадарскую работу: за сябе, за Петрака і за старога. Як забралі адзінага сына, стары на ўсё махнуў рукою, ня дбаў аб гаспадарцы і здаўся на батрака. І Хомка чуў на сабе павіннасьць дагледзіць усё чыста, як сваё.

Яшчэ два гады аставалася да Хомчынага году, аж вось адноўчы ўвечары прышоў к гаспадару ўстрывожаны, аж пахудзеўшы бацька і сказаў, што і Хомку запісалі.

Усе людзі наракалі на парадкі ў воласьці: як можна гэтак памыліцца, каб запісаць хлапца раней на два наборы? Усе казалі, каб Юрка сам схадзіў у воласьць.

— Як-жа ж так? Яны самі павінны агледзіцца нашто-ж яны вучоныя? — жаліўся Юрка, цягнуў-цягнуў і-ткі сабраўся неяк схадзіць.

— Усе ведаюць, пане пісар, — з не яго мяккасьцю і ўпросьлівасьцю казаў Юрка, — усе ведаюць, калі радзіўся мой сын Хама...

— Ах, што мне да ўсіх? — адганяўся, як ад мухі, лысы пісар; — ну, дзе-ж ты быў дагэтуль? Памеціў бацюшка пад 1896 годам, дык што я вінават? Трэба-ж было казаць! Во са сьпіскамі ня ўпраўлюся, бадай яно трыкраты сацьмела на чыстым полі...

— Адкасьнецеся вы дзел ябога ад мае галавы! Ня лезьце ў канцэлярыю, чакайце ў зборнай! — крычэў ён на ўсіх мужчын і баб разам.

Калі Хомка пакідаў гаспадара, каб дні са два пажыць у бацькі, стары адпускаў яго ня горш, як некалі выпраўляў свайго Петрака. Усё ён нагінаўся к подалу даўгой кашулі абціраць сьлёзы. Даў Хомцы сярэбраны рубель, пацалаваўся і зараз маўкліва паплёўся на гумно трэсьці салому. Безгаловая малеча дапільнавалі дзеда, што ён там няма ведама і з кім брахаўся, крычэў, як баба, біў саху мятлою. Малеча кінулася ад гумна ўцякаць, каб з радасьцю пераказаць у хатах, што дзед, мусіць, зьдзяцініўся. Але

маткі не патуралі іх навінам, прыстрашылі іх матузамі і, самі невясёлыя, маўчалі.

Два дні прагуляў Хомка ў сваёй хаце. Маці спрагла яму яешню, наўмысьля для яго, і Хомцы было надта сорамна, што яму такая чэсьць. Ён падзяліў яешню на сем роўных частак: як сабе, так і бацьком, і меншым брацітках і сястрычкам. Пакаштаваў трошку — і аддаў і сваю частку малой Тацянцы.

Начаваць ён пашоў у сяніцу, на сьвежым сене, пад бацькавым кажухом.

А ўжо з вечара надвор'е стала хмарыцца; курыў і пыліў дождж-брызок.

Хомцы ня спалася. Дождж аднастайна, ціха і прыемна, бязупынку шуршэў на страсе, зрэдку пыхала нядужая бліскаўка, і шугаў рабінаю вецер. Вада сьцякала цурочкамі і бурбоніла ў падстаўленую маткаю даёнку. І Хомка слухаў, слухаў — і думаў.

Ён меўся абмеркаваць усё з усіх бакоў, усё ўцяміць, што і як... І сам ня ведаў: жаль яму, ці не?

І толькі лезьлі ў галаву ўспаміны, як раней здалося-б радасьцю ня весьці ў такую хлюпу гаспадаровых коні на начлег у поле, а ляжаць пад страхою на сухім сянцы, акрыўшыся цёплым кажухом, і пад гоман дажджавых капак думаць, што наша доля яшчэ ня дужа дрэнная.

І вось ён у бацькоў; дзеля яго праглі яешню, як дзеля дарослага і поўнапраўнага; ён слухае сабе спакойна, лежачы ў сухім, як ідзець дождж... Але даўнейшай радасьці і здаваленьня зусім няма.

Ён апранецца ў прыгожую „форму", штодня, як кажуць, будзе есьці любовае мяса, убачыць вялікія гарады, шмат усякіх паноў з іх штукамі, уба-

чыць трамвай і электрычнасьць. І нейкае „ўсё роўна“ ахоплівае думку аб сваім хатнім, дарагім і любым, ды як падумаць — жалкім і ўбогім. „Усё роўна“ зьвязана і з будучыняй — невядомай, страшной, а цяпер нейк і мала ўжо цікаўнай.

Калі-ж Хомку выпраўлялі, надвор'е і дарога папсаваліся ў канец, было гразка і сьцюдзёна. З неба па чароду то лілося як з вядра, то сыпаўся брызок, — дробненькі, як пыл. „На добрую долю вяшчуе“, сказаў нехта аб пагодзе Хомчынай маці, але маці яшчэ болей засмуцілася.

А за гаем, ужо на ростанях сустрэлі мокрага настаўніка. Спыніліся. І настаўнік цалаваўся з усімі хлопцамі і з Хомкам. Ён упусьціў заплаканыя непагадзьдзю акуляры з рук у лужу, і Хомка падняў іх яму. Усе глядзелі сяньня ўбок, і настаўнік глядзеў таксама ўбок, міма Хомчыных воч. Можа ад жалю, а можа дзеля свае няўзоркасьці.

Паехалі. Пабрыў у школу настаўнік, паставіўшы каўнер ад дожджу, а яны паехалі.

Домна галасіла на цэлае Асмолава, і гэтае матчына выцьцё гучэла Хомцы ў вушшу, як нешта непатрэбнае і прыкрае, да самага гораду. Не выхадзілі з галавы і Нупрэіхіны словы: „І Хомачку бяруць — саўсім пісклёнка. Ці здолеець ён стрэльбу, бедненькі, насіць“...

Казарма і муштра заглушылі тое выцьцё і тыя словы. Ат, што! Тут-жа было ў сто рэдзь горай, чымся ў батракох. Кормяць горш, як гаспадар Курту; заўсёды нечага ня хопіць: порцыі мяса ці кашы. Спаць хочацца нязвычайна. Цела ные і сьвярбіць, як-бы што па ім бесьпярэч глабаецца. Палаці, або

нары — нязручныя і брудныя. Цесна,—у невялічкім байраку дзьвесьце з гакам чалавек. „Восьмая рота, літара Б, байрак № 29“, мармоча сабе Хомка. Асмолава — як сон. Ня ймецца веры, што было яно ў яго жыцьці. Яно балюча прыходзіць у галаву толькі тады, калі заможныя таварышы адзержваюць з дому грошы і пасылкі. Хомка нікому ня шлець лістоў, і яму ніхто ня шлець. Шыбка пісаць ён ня ўмее, а лежачы на палацях, упоцемку, пісаць— дужа нязручная і марудная справа.

І думак не зьбярэш, калі навокала гыркаюць: ня так сеў, ня так крутнуўся, ня так адказаў. А гэтыя жудасныя штомінутныя зьняважаньні маткі — крояць сэрца. Здавалася, ніхто не разумее, не спачувае. Аднак, нешта аднаго разу, навабранец другога ўзводу, нязграбны, суталаты і з тварам у рабацьці яўрэй з Дуброўні, што некалі прыяжджаў у Асмолава скупліваць яйцы і баравікі, екатліва закрычэў у вадказ аддзялённаму: „Мая маці ня сучка!“ — загуў і выскачыў нечага з строю. Хомка ўцяміў, што ён не адзінокі ў сваіх думках. Хлопчык-прапаршчык, сам ужо добра заўчоны на тую лаянку, пры гэткім выпадку пачырванеў і засумяціўся, а Хомка здаволена зразумеў, на чыёй старане праўда.

Дні здаваліся тыднямі, тыдні—месяцамі, а кал адбілі ў полк тэлеграму з Рыгі, здавалася, працёк адзін дзень—даўжэнны, але парожні. Хомка з таварышамі ўсьцешыўся, што паедуць на позыцыю, — было цікава, хоць троху й страшнавата. Увечары ішлі яны ў новенькіх, пахнючых дзёгцем ботах, у шынэлях з пахам молі ці больніцы, ішлі з песьняю па мокрай брукаванай вуліцы, і было надта

дзіўна, што вуліца мае звычайны выгляд, снуюцца экіпажы і хапаюцца пешаходы, як быццам-то маршавая рота на пагулянцы, а ня йдзець на вайну. Усю ноч гармідэрылі на вакзале, а ў золак пад іграньне палкавое оркестры цягнік пашоў. Камандзірша ў беленькіх, гладзенькіх скураных пяршчатачках махала такою-ж беленькаю насатачкаю; нейкая цётка ў стаптаных лапцёх, прыпаўшы на плячо зьбялелай маладухі, раўла і смаркалася, а з цяплушкі няслося „вура“, шматкі прыпевак і зык гармоніка. Міналася спусьцелае поле і голыя гайкі, і мільгалі на спатканьне тэлеграфныя стаўпы. Міма надта адлеглых хатак плыло бліжэйшае, зважаючы на сябе пагляд Хомкі.

На трэці дзень прыехалі на глухую пляцформу з незразумелым назовам і чаранковымі дахамі будынкаў. Вёрст пяць ішлі па шосы да баронскага двору, дзе знаходзіўся штаб корпусу. Там пасілкаваліся. Выходзіў корпусны і нешта прамаўляў, кусаючы канцы жаўтава-сівых вусоў. Потым ізноў пацягнуліся, і ноч прашла ў дарозе, сярод няведамай пушчы. Зьбіваліся ў каўдобінах, зьяжджалі па коўзкіх убочынах дарогі ў канаву. Там-сям у лесе цьмелі чырвоныя вогнішчы, акамянелі прыкручаныя вузьдзечкамі да дрэў казачыя конікі, цямнеліся фурманкі, кухні. Хомка зьнямогся і ледзь пераступаў нагамі. На прывалах ён валіўся на памоклае лісьцё, як забіты, і каб ня ласкава-насьмешлівы покрык і лёгкі высьпятак таварышоў, ён-бы ня ўзьняўся. Хомка меўся абмеркаваць усё з усіх бакоў, усё ўцяміць, што і як, што і як... жаль яму, ці не? І толькі лезьлі ў галаву ўспаміны, здавалася вялікім

шчасьцем, як некалі ляжаў на начлезе пад густою елкаю, калі буйны дождж шамацеў у яе лапах... Цяпер хатыль і амуніцыя да нуднага болю гнялі яго. І толькі халадок раньня крыху ўзбадрыў. Разьвіднелася. У шэрай імгле паветра чулася глухое дрыжачае гудзеньне мотора. — „Аэроплян! Аэроплян!—пракінулася па радох. Задраліся галовы.— „У хлябу і то каланіца яго носець,“ прабурчэў нехта. Хомка насілу згледзіў у небе мецінку самалёта і падумаў: „Во падзівіліся-б асмолаўскія бабы і дзеўкі на такую штучку,—не далі-б веры“. Пад абед дашлі да штабу полку, дзе іх аглядаў палкоўнік і павіншаваў, што нарэшце дабраліся да яго, і прамовіў сур‘ёзна: „Ну, хлопцы, пакуль што ў нас заціш, а скора, скора будзе гарачая справа... прывыкайце!“

„Гарачае стравы“, як зьіначылі іхныя базыкалы, паднёс вораг таго-ж вечару. Яшчэ людзі не агледзеліся ў акопах і бліндажох, начальства ня ведала іхных іменьняў. Толькі Шпака прымеціў фэльдфэбаль, зьвярнуўшы ўвагу на яго маленькі выгляд, і запытаўся: „Ты з хахлоў?“

— Не, — адвесьціў высіленым голасам Хомка на начальніцкую блізкасьць і меў ад узводнага дакор, што трэба казаць: „Нікак нет!“—і не забывацца на вайсковую навуку. Рыхтаваўся дадаць: „Магілеўскі“, ды яны ўжо пакінулі яго.

З налязаньнем цямноты затукалі недзе з бакоў кулямёты і пачалі бухаць нашыя і праціўніцкія батарэі. Загудзела ў паветры; першая граната з глушачым трэскам разарвалася ў драцяной загарадзі, раскідаўшы подалек камы зямлі. У Хомкі затыхала

сэрца, ён машынальна прысеў і прытуліўся ля байніцы. „Нічога, нічога, браткі!“ казаў з міма-вольнай пярэрвай у голасе зьбялелы ротны: „пойдзем у ватаку, не палохайцеся, дасьць бог, прывыкнеце... Нічога, нічога“... Чорнабароды туляк бурчэў, як ён пашоў: „Табе нічога, нічога, як у цябе ў Расіі, можа, маёнтак ёсьць, а ў мяне—што? Галодная баба і пяцёра малых“. Ніхто не падтрымаў тульскага, ніхто не асудзіў, а ўзводны зусім не ўзлаваўся, а толькі буркнуў: „А, брэшаш, ня ведаючы: наш ротны сам з мужыкоў“.—„Пасьля вайны нарэжуць зямлі“, сказаў другі.—„Нарэжуць тры аршыны, можа каму яшчэ сяньня“, не замаўкаў тульскі, адварачваючы ўвагу ад страшэннай канонады.

Яшчэ некалькі знарадаў, адзін па адным, вухнуліся блізка за акопамі. Хомка адхіснуўся ў куток і зрабіў крыж дрыжачаю рукою, трасучыся ў гнятучым чаканьні.

З глухім гулам ляціць яшчэ. І на момант раптам усё змоўкла. „Міма, міма!“ здавалася ў вушшу. А грымотны крэх захістаў бярозы і зямлю, задрыжэлі і пасыпаліся зямлёю акопы, калаціліся і тыхалі рукі й ногі, а тады зьнямелі. Хомка прыжмаўся, затуліўся, а нешта балюча таўханула яго ў жывот. „Камень ці палка адскочыла“, памысьліў, схапіўся пальцамі—і зьдзівіўся, што на пальцах кроў. Укінула ў пот, замлявіла, бажалася вады. Прамільгнуў воблік маткі, Гануткі, завіляла хвастом Курта. Ён трапіў у глыбокі сумёт, праваліўся ў сьнег,—і ўсё глыбей... А байбус-гарадчанін шпурляе і шпурляе ў яго больнымі крамянымі сьнежкамі. „За што?“ трудна вымавіць языком, і са сьлязамі крыўды, глыбокай і кро-

ючай душу, нячутна і самаму сабе пытаецца Хомка шэптам.

— За што?

Жах абняў хлопчыка, і ён валіцца наскрозь доньне глыбей і глыбей. Высока, хто ведае дзе, крычыць на краю фэльдфэбаль: „Насілкі“.

І змоўкла ўсё, няма ніскуль ані гуку.

— Нашто тут насілкі?—кажа ротны:—ён забіт, падбірайце толькі раненых!

У чорнай мгле блішчаць, яскрацца гострыя іголкі, тупеюць, зьнікаюць і зьліваюцца ў нішто...